

महाराष्ट्र काँग्रेस प्रकाशन

म. ग्रं. सं. टांगें

विषय *निर्बंध*

सं. नं. *२३५*

अन्नधान्यप्रश्न.

लेखक

भालचंद्र महेश्वर गुप्ते

म. ए., एल्एल्. बी., एम्. एल्. ए.

REFB 0006612

REFBK-0006612

आवृत्ति १ ली.]

किं. ६ आणे.

[१९४५

निबंध 360

महाराष्ट्र काँग्रेस प्रकाशन....७

REFBK-0006612

अन्नधान्यप्रश्न

हिंदुस्थानची अन्नान्नदशा

६६७२

~~६६७२~~

आसामच्या मोहिमेंत विजय मिळाल्यानंतर पार्लमेंटमध्ये भाषण करीत असतां चर्चिल यांनी अशी प्रौढि मिरविली की, साम्राज्याच्या ढालीमुळें हिंदुस्थानाचें परचक्रापासून निवारण झालें. या यशामध्ये हिंदुस्थानचें रक्त, धाम आणि पैसा यांचा हिस्सा किती हा प्रश्न आपण वाजूला ठेवूं; तरी सुद्धां चर्चिल यांना असें सांगावेसें वाटतें की, “ चर्चिलसाहेब, साम्राज्यानें लादलेल्या या युद्धांत, हिंदुस्थानची काय अन्नान्नदशा झाली आहे ती एकदां पहा, आणि नंतर साम्राज्याच्या ढालीचीं जीं कांहीं स्तुतिस्तोत्रें गावयाचीं असतील तीं गा. ” साम्राज्याच्या सैनिकहानांचे १९४५ फेब्रुवारीअखेरचे जे अधिकृत आंकडे प्राप्त झाले आहेत त्यावरून असें दिसतें की, तोंपर्यंत सर्व रणांगणांवर व लष्कर, आरमार आणि हवाईदल, या सर्व शाखा मिळून इंग्लंडचे एकंदर ६,८५,८३८ सैनिक कामास आले. हे सर्व मेले असा अर्थ नव्हे. यांतली २,१६,२८७ मृत व ३०,९६७ बेपत्ता, २,५५,१४३ जखमी व १,८३,२४२ कैदी असा तपशील आहे. यांशिवाय सामान्य नागरिकांपैकीं सुमारे साठ हजार मेले व ८५ हजार जखमी झाले. म्हणजे ज्या लढाईमध्ये इंग्लंडच्या अगदीं जिवावर बेतलें होतें, अशी लढाई त्रिखंडांत लढवून इंग्लंडचे फार तर ४-४॥ लाख लोक सर्वस्वी कामास आले, आणि ज्या लढाईमध्ये हिंदुस्थानचें अगदीं सरहद्दीवरच पर-

बापुसाहेब गुप्ते

चक्रापासून निवारण झालें, त्या लढाईमध्ये हिंदुस्थानांतील फक्त एकाच प्रांतांत—जवळ जवळ इंग्लंडइतक्याच लोकसंख्येच्या प्रांतांत—कमीत कमी पंधरा लाख लोक अन्नावांचून तडफडून मेले !

वरील १५ लाखांचा अंदाज हा सर्वांत कमी अंदाज आहे. त्यापूर्वीच अंदाज ३५-५० लाखांपर्यंत गेलेले होते. परंतु वरील १५ लाखांचा आंकडा हा बंगाल-दुष्काळाची चौकशी करण्याकरितां साम्राज्य सरकारनें नेमलेल्या बुडहेड कमिशननें ठराविलेला असल्यामुळें, आतां निदान त्या आंकड्यां-विषयी शंका घेण्याचें कारण नाहीं. हा झाला मृत्यूंचा आकडा; पण केवळ त्यावरून बंगालमधील गरीब जनतेनें—विशेषतः खेडेगांवांतील जनतेनें—कशा प्रकारच्या यमयातनांतून दिवस काढले याची पूर्ण कल्पना येत नाहीं. भात हें लोकांचें मुख्य अन्न; अशा स्थितीत नेहमी साधारण ४ रुपये मण किंमत असणारा तांदूळ ८० ते १०० रुपये मण इतका महाग झाला ! नफेबाजी, लांचलुचपत, काळाबाजार यांना ऊत आला. भुकेनें व्याकूळ होऊन हजारों कुटुंबें देशोधडीला लागलीं. नवरा—बायको, आई—बाप व मुलें यांची ताटातूट झाली. असल्या दारुण परिस्थितीत सांपडलेल्या दीन अबलांच्या असहायतेचा फायदा घेऊन कांहीं नरपशूंनी त्यांच्या पातिव्रत्यावर घाला घातला. तांदळांच्या दोन कणांच्या आशेनें खेड्यांतील भुकेल्यांची कलकत्याकडे रीघ लागली. शेंकडों लोक तेथपर्यंत न पोहोचतां वाटेंतच रस्त्यांच्या कडेला मरून पडले. कलकत्याच्या रस्त्यांतहि बेवारशी प्रेतांचा खच पडूं लागला ! इतक्या हालअपेष्टांतून जे धर्मार्थ अन्नछत्रापर्यंत जाऊन पोहोचले त्यांना काय मिळत होतें ? संबंध दिवसाला बाजरीची फक्त २ छटाक कणेरी ! १९४३ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत अशा तऱ्हेच्या अन्नछत्रांत दररोज २१ लाख लोक कसाबसा जीव धरून होते. त्याच महिन्यांत खेड्यांतील सुमारे २॥ लाख लोकांना दररोज फुकट मिळणाऱ्या तीन छटाक शिध्यावर गुजराण करावी लागत होती. कलकत्यांतील कचरापेट्यांतून अन्नाचे दुर्मिळ कण शोधून काढणाऱ्या भिकाऱ्यांचें दृश्य प्रत्यहीं दिसत होतें. इतक्या यातनांतून वांचलेले हाडांचे सांपळे लवकरच मलेशियाच्या व कॉलंब्याच्या सार्थींना हजारोंनी बळी पडले ! बंगालच्या पराकाष्ठेच्या

अन्नधान्यप्रश्न

सहनशीलतेचें मात्र आश्चर्य वाटतें. दुष्काळानें इतका कहर उडविला असूनहि बंगालमध्ये कुठें दुकानांची लुटालूट झाल्याचें ऐकिवांत नाहीं. बिचाऱ्या भूकबळींनीं आपल्या उपाशी पोटांतील आग अगदीं मिटल्या तोंडांनीं सहन केली. बंगालइतका भीषण दुष्काळ इतर प्रांतांत झाला नाहीं तरी तेथील लोकांचे काय कमी हाल झाले किंवा होत आहेत ? हिंदुस्थानाला दुष्काळांची पुष्कळ दिवसांची ओळख आहे; परंतु इतक्या मोठ्या व्यापक प्रमाणावर जवळजवळ सवंध राष्ट्राचे अन्नाच्या बाबतींत हाल झाले, असा दाखला आपल्या इतिहासांत सांपडावयाचा नाहीं. अन्नधान्यांच्या किंमती तिपटीच्यावर गेल्या. (घाऊक किंमतीच्या सरासरीचा आंकडा ३११ पर्यंत गेला.) त्या २॥ पटीच्या आसपास तर किती तरी काळ टिकून आहेत. प्रत्यक्ष पडणारी काळाबाजारांतील किंमतीची सरासरी यापेक्षां पुष्कळच जास्त असेल. १९४२ व १९४३ सालीं झपाट्यानें वाढणाऱ्या महागाई व टंचाईमुळे बहुजनसमाज अन्नाला मोताद होऊं लागला. साहायिकच जिकडे तिकडे अस्वस्थता उत्पन्न झाली. कित्येक ठिकाणीं धान्यलुटीच्या दंगली होण्यापर्यंत पाळी आली. धान्यांच्या दुकानांसमोर लांबच लांब रांका दिसू लागल्या. मुंबईत कित्येक वेळां त्यांत ५००-७०० माणसें दिसत होती. दुकान उघडण्याच्या पूर्वीपासून तासचे तास उन्हातान्हांत, पावसांत उभे राहूनहि आपला नंबर लागण्या-पूर्वीच दुकानांतील माल संपल्याचा संतापजनक अनुभव लोकांना वारं-वार येऊं लागला व त्यामुळे सार्वजनिक शांततेस धोका उत्पन्न झाला. रेशनिंगनें परिस्थिति आटोक्यांत आली. परंतु रेशनिंगमधील धान्य अपुरें, किडकें, गदळमिश्रित व निकृष्ट प्रतीचीं. सरकारनें अलीकडे ठराविलेले किमान रोजीं एक पौंडाचें माप पुण्यासारख्या शहरीहि अद्यापि पदरांत पडत नाहीं, मग खेडेगांवांतील लोकांचे हाल काय पुसावे ? अलीकडच्या काळापर्यंत पुणें जिल्ह्यांत व इतर ठिकाणीं माणशीं आठवड्यास फक्त एक शेर धान्य दिलें जात होतें; व तें मिळविण्याकरितां त्यांना ५।५ मैल जाऊन दोन दोन दिवस मोडावे लागत. रत्नागिरी जिल्ह्यांत अद्यापीहि खेड्यांतील दुकानांना १५-१५

वापुसाहेव गुप्ते

दिवस माल मिळत नाही. ज्या स्थानिक धान्यावर लोकांचा पिंड पोसलेला, नेमकें तेंच धान्य त्या भागांत मिळत नाही. उदाहरणार्थ, जुन्नरसारख्या बाजरी-भागांत ज्वारीचें रेशन. वहातुकीची कमतरता असतां हें कसें घडतें तेंच कळत नाही. यांत शेतकऱ्यांचे तर विशेषच हाल. त्यांनीं स्वतःच्या शेतांत मोठ्या कष्टानें पिकविलेल्या तांदुळाचा एक कण सुद्धां, सणावारी त्यांच्या मुलावाळांच्या पोटांत घालण्याकरितां त्याजवळ ठेवलेला नाही असा अनुभव अनेक ठिकाणीं येतो. अपुऱ्या व अनारोग्यकारक धान्यामुळें व कडधान्य, हुलगा, रताळीं वगैरेंवर गुजराण केल्यामुळें खरूज इत्यादि कातडीच्या रोगांची वाढ झालेली दिसते. दुधाची तर गोष्टच बोलावयास नको; पण साधा भाजीपाला सुद्धां दुर्भिक्ष. वटाटे खावयाचे तर लष्करांतच नांव दाखल केलें पाहिजे अशी परिस्थिति कित्येक दिवस होती. मोठमोठ्या शहरांत सुद्धां गुळाच्या चहाचा प्रसंग. खुद्द साखरेच्या कारखान्यांत काम करणाऱ्या लोकांना जर माणशीं आठवड्याला फक्त २॥ तोळे साखर तर खेडेगांवांना काय जास्त मिळणार ? आणि हे सर्व हाल निसर्गाच्या कोपामुळें नाहींत. हा मनुष्यनिर्मित युद्धजन्य दुष्काळ आहे. प्रामुख्याने सरकारचा हलगर्जीपणा व कार्यक्षमतेचा अभाव यांचा हा प्रसाद आहे. साम्राज्याची ढाल ही अशी आहे. तिनें परचक्रापासून हिंदुस्थानचें रक्षण केलें हें खरें; परंतु ती ढाल एवढी प्रचंड आहे कीं, तिच्या ओझ्याखालीं गुदमरून जाऊन विचान्या हिंदुस्थानचे प्राण कासावीस झाले आहेत; व “ परमेश्वरा, या ढालीपासूनच आमचें रक्षण कर ” असा आक्रोश करण्याचा प्रसंग त्याच्यावर आला आहे.

सध्यांच्या व नेहमींच्या दुष्काळांतील फरक.

पावसाच्या अनिश्चिततेमुळें हिंदुस्थानांत कोठें ना कोठें तरी लहान-मोठ्या टापूंत दुष्काळ नेहमींच असतो. अतिवृष्टि, अनावृष्टि किंवा अकाली वृष्टि या थोड्याबहुत प्रमाणांत हिंदुस्थानच्या वांढ्याला नेहमीं ठेवलेल्याच आहेत. परंतु इरिगेशन व रेल्वेची वाढ व सरकारी कारभाराचा पद्धतशीरपणा यांमुळें अलीकडे २०।२५ वर्षें या दुष्काळांच्या प्रारिणांमांची तीव्रता पुष्कळशी कमी झाली होती. इरिगेशनमुळें

अन्नधान्यप्रश्न

पावसाच्या अनिश्चिततेला आळा बसत होता. एखाद्या टापूंत अवर्षण झाल्यास वाहतुकीची अडचण नसल्यामुळे व व्यापार खुला असल्यामुळे जरूर त्या अधिक धान्याची आयात बहुधा व्यापारी पद्धतीनेच होत असे. शिवाय हालअपेष्टांच्या कधी अधिक तंत्रितेप्रमाणे देशाच्या इतर भागांतील जनतेच्या औदार्याचा ओघ साहाजिकच तिकडे वळत असे. अशा परिस्थितीत दुष्काळग्रस्त बहुसंख्य जनतेला धान्यपुरवठा करण्याची जबाबदारी प्रायः सरकारवर पडत नसे. त्यांना फक्त हे धान्य विकत घेण्याचे साधन म्हणून कामधंद्याचा पुरवठा करावा लागत असे; व त्याप्रमाणे सरकारकडून दुष्काळी कामे निघत असत. सध्यांच्या दुष्काळाचे स्वरूप अगदी निराळे आहे. काळ्या बाजारांत वाटेल त्या किंमतीस पदार्थ घेऊ शकणाऱ्या मूठभर अतिशय श्रीमंत लोकांखेरीज इतरांना जवळ पैसा असूनहि आपला नेहमीचा आहार घेता येत नाही. म्हणजे सध्यां कामधंद्याची अगर पैशाची कमतरता नसून धान्याचीच टंचाई आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे धान्याची ही कमतरता अवर्षणामुळे झालेली नाही. बंगाल्यांत १९४३ च्या भयंकर दुष्काळापूर्वी १९४२ साली एक मोठे वादळ झाले. त्यांत धान्याचा नाश झाला. त्याचा थोडा परिणाम पुढील दुष्काळावर झाला असावा. हा अपवाद सोडला तर सध्यांची देशांतील अन्नधान्य-परिस्थिति निसर्गाच्या कोपामुळे उत्पन्न झाली असे म्हणता यावयाचे नाही. उलट अलीकडे २३ वर्षे पावसाने खैर केली म्हणूनच बरे झाले. नाही तर किततीरी भीषण परिस्थिति आपल्या नाशिर्वा आली असती. सबब सध्यांचा दुष्काळ हा मनुष्यानिर्मित आहे व तो लढाईमुळे उत्पन्न झाला आहे. साहाजिकच त्याची व्याप्ति अवर्षणाच्या दुष्काळाप्रमाणे एखाद्या टापूपुरतीच मर्यादित नसून ती देशभर पसरली आहे. बंगाल्यांत घडले त्याप्रमाणे काही विशिष्ट कारणामुळे एखाद्या प्रांतांत अगर टापूंत त्याची तीव्रता जास्त भासते एवढेच. अशा रीतीने सध्यांच्या दुष्काळाचे स्वरूप नेहमीच्या दुष्काळापेक्षा फारच निराळे आहे.

दुष्काळाची पार्श्वभूमी

परंतु ही शोचनीय अवस्था लढाईच्या कारणाने उत्पन्न झाली

वापुसाहेब गुप्ते

असली तरी त्याच कारणांनी इतरत्र कोठेहि बसला नाही इतका जबरदस्त तडाखा हिंदुस्थानांतच कां बसला ! याचें उत्तर हेंच कीं, सरकारच्या हलगर्जीपणामुळे हिंदुस्थानांतील अन्नधान्यपरिस्थिति ही नेहमीचीच असमाधानकारक असून लढाईपूर्वीहि ती हळू हळू बिघडतच चालली होती. त्यामुळे तिच्यांत कोणत्याहि अकल्पित कारणांचा धक्का सहन करण्याची ताकदच राहिलेली नव्हती. हिंदुस्थानांतील बहुसंख्य लोक हे नेहमीच उपासमारीच्या दारी बसलेले असतात. आधुनिक आहारशास्त्राप्रमाणें माणसाच्या अन्नांत, प्रोटीन, कार्बोहायड्रेट, फॅट, क्षार, विटॅमिन् वगैरे घटकांचें योग्य तें प्रमाण असल्याशिवाय तो आहार पुष्टिवर्धक व आरोग्यदायक होऊं शकत नाही. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या वर्गांच्या आहाराची तज्ज्ञांनीं छाननी करून असा निर्णय दिला आहे कीं, वरील दृष्टीनें हे बहुतेक सर्व आहार सदोष आहेत. विशेषतः दुधासारख्या पूर्णान्नाची कमतरता हा हिंदुस्थानांतील आहारांचा एक प्रमुख दोष आहे. परंतु चौरस व सकस अशा आहाराची कसोटी वाजूळा ठेविली तरी बहुसंख्य जनतेला एकांगी का होईना, पण पोटभर अन्न जर मिळत असतें तरीसुद्धा थोडेंबहुत समाधान मानण्याला जागा होती. सर जॉन मेगा या नांवाच्या सरकारी अधिकाऱ्यांनीं १९३३ सालीं आरोग्याच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानांत बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर पाहणी केली. त्यावरून अन्नधान्याच्या बाबतीत त्यांनीं असा निष्कर्ष काढला कीं, हिंदुस्थानांत फक्त ३९ टक्के लोकांना चांगला आहार मिळतो. ४१ टक्के लोकांची या बाबतीत बरीच वाईट स्थिति आहे व २० टक्क्यांची तर अतिशयच वाईट आहे. शिवाय हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, ही आंकडेवारी पुढारलेल्या युरोपीय राष्ट्रांतील आहाराच्या मानानें पुष्कळच कमी दर्जाची कसोटी लावून आलेली आहे. त्या राष्ट्रांची कसोटी लावल्यास हिंदुस्थानांतील परिस्थिति किती तरी अधिक निकृष्ट ठरेल ! डॉ. अक्रॉइड हे हिंदुस्थानांतील आहारविषयक एक सुप्रसिद्ध तज्ज्ञ आहेत. त्यांनींहि वेळोवेळीं पहाणी करून कांहीं अंदाज काढले आहेत. हिंदुस्थानांतील फार मोठ्या वर्गाची उपासमार होत आहे असा त्यांचा निष्कर्ष आहे, पण ते

स्पष्ट आंकडे देण्यास नाखुष आहेत. कारण त्यांच्या मते हिंदुस्थानांत या विषयावर खात्रीलायक अशी माहिती उपलब्ध नाही. केलेली पाहणी केवळ चांचणी स्वरूपाची असते व त्यावरून निश्चित आंकडेवार सिद्धांत मांडणे धोक्याचे आहे. हा त्यांचा इपारा जमस धरून त्यांचे अंदाजी आंकडे विचारांत घेण्यास हरकत नाही. त्यांच्या मते हिंदुस्थानांतील सुमारे ३० टक्के लोक क्षुधेच्या व्याकुळतेने (Actual hunger) पीडित असे आहेत. याच्या वरचा वर्ग सुमारे २५ टक्के पर्यंतचा असा आहे की, पोटाची खळगी कशी तरी भरण्याइतकी त्यांची सांपत्तिक स्थिति आहे; परंतु रोगाचा प्रतिकार करण्याइतके तरी त्राण ज्यामुळे येईल असा कर्मांत कमी दर्जाचा आहारसुद्धां घेणे त्यांना परवडत नाही. अन्नाचे परिमाण मोजण्याकरितां शास्त्रज्ञांनी एक माप ठरविले आहे; ते अन्नाच्या उष्णता उत्पन्न करण्याच्या शक्तीवरून ठरविले आहे. त्याला 'कॅलरी' म्हणतात. साधारणतः एक शेर पाणी एक डिग्राने गरम करण्याला जेवढी उष्णता लागेल तिला 'कॅलरी' म्हणतात. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति लक्षांत घेऊन असे ठरविण्यांत आले आहे की, येथे साधारणतः माणसी २८०० कॅलरी अन्न रोज मिळाले पाहिजे. अर्थात् वर लिहिल्या प्रमाणे खरा आरोग्यदायक व पुष्टिवर्धक आहार म्हणजे या २८०० कॅलरी, धान्य, दूध, भाजीपाला, फळफळावळ वगैरे निरानिराळ्या तऱ्हेच्या अन्नप्रकारांनी प्रमाणशीर भरून निघाल्या पाहिजेत. तुम्ही २८०० कॅलरी तांदूळ, गहू वगैरे नुसते धान्यच खाल्ले तर भूक मरेल; परंतु तो कांही खरा चौरस व सकस आहार नव्हे. चौरस व सकस अन्नाचा प्रश्न बाजूला ठेवला व निदान २८०० कॅलरी अन्न रोज हिंदुस्थानांतील लोकांना लढाईच्या पूर्वी तरी मिळत होते कां हे पाहिले, तरी वर दिलेल्या निष्कर्षांना पुष्टीच मिळते. प्रा. राधाकमल मुकर्जी यांच्या १९३५ सालच्या परिस्थितीच्या अंदाजाप्रमाणे सरासरी माणशी दररोज २३७७ कॅलरी अन्न मिळत असे व त्यापेक्षां अलीकडच्या श्री. मसानी यांच्या अंदाजाप्रमाणे माणशी २००० कॅलरी अन्न मिळते.

यांपैकी श्री. मसानी यांचा अंदाजच अधिक विश्वसनीय मानला पाहिजे. कारण प्रा. मुकर्जी यांनी १९३१ च्या खानेसुमारीच्या आंकड्यां-

वरून सगसरी काढली असली पाहिजे व ती खानेसुमारी त्यावेळच्या असहकाराच्या चळवळीमुळे बऱ्याच ठिकाणी बरोबर झाली नाही हे प्रसिद्धच आहे. १९३१ चा अपवाद सोडला तर अलकिडील खानेसुमऱ्यांचे आंकडे साधारणतः खात्रीलायक समजण्यास हरकत नाही. परंतु अन्नपरिस्थितिसंबंधी हिंदुस्थानांतील इतर आंकड्यांसंबंधी मात्र असे स्पष्ट नमूद केले पाहिजे की, हे सर्व आंकडे केवळ ठोकळ अंदाजीं स्वरूपाचे आहेत हा डॉ. अक्रॉड यांचा वर दिलेला इपारा सर्वत्र लागू आहे. हिंदुस्थानांतील कारभाराचा मागासलेपणा शक्ती करणाऱ्या अनेक गोष्टीपैकी ही एक गोष्ट आहे की, हा शेतकीप्रधान देश असूनहि या देशांतील शेतीच्या उत्पादनाचे खात्रीलायक आंकडे अद्यापि उपलब्ध नाहीत. कित्येक संस्थानांतील माहिती तर मुळीच उपलब्ध नाही. जे आंकडे आहेत ते ठोकळ अंदाज आहेत. ज्या कमिटीच्या अहवालावर सध्याचे अन्नधान्यविषयक धोरण आधारलेले आहे त्या ग्रेगरी कमिटीच्या अहवालांत या बाबतींतील अनेक दोष तपशीलवार नमूद करण्यांत आलेले आहेत. दोन ठिकाणच्या सरकारी आंकड्यांतहि मेळ बसत नाही. उदाहरणार्थ, ग्रेगरी कमिटीने मुंबई प्रांताचे एकदल धान्य व हरभरा यांची वार्षिक पैदास ४६॥ लाख टन दिली आहे. पण पिकांचे अहवाल पाहिल्यास ही पैदास ३२-३३ लाखांच्यावर जात नाही. ही सर्व कमतरता लक्षांत घेतली तरी सुद्धा हे निर्विवाद आहे की, या आंकड्यांवरून निघणाऱ्या सिद्धांतांची दिशाच चुकीची आहे असे म्हणतां यावयाचे नाही. ठोकळ मानाने कां होईना, ते सिद्धांत बरोबर आहेत. आणि म्हणून वरील आंकड्यांवरून हिंदुस्थानांत अन्नाचा नेहमीचाच तुटवडा किती आहे हे आपल्या लक्षांत येईल.

आतांपर्यंत सर्वसामान्य अन्नपरिस्थितीचे विवेचन केले; परंतु प्रामुख्याने ज्याचा आपणांला या पुस्तकांत विचार करावयाचा आहे तो अन्नधान्याचा प्रश्न घेतला तरी हीच रडकथा एकावयास येते. आहारांत दूध, भाजीपाला, फळफळावळ वगैरे इतर पदार्थ पुरेसे असले तर तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी यांसारख्या एकदल धान्यांचे रोजचे माणशी प्रमाण १५ ते २० औंस असले पाहिजे. याप्रमाणे आवश्यक असलेल्या धान्याची व उपलब्ध

धान्याची तुलना केल्यास दरसाल सुमारे ५० ते ८० लाख टन तूट आढळून येईल. याशिवाय कडधान्याचें प्रमाण माणशीं दररोज निदान ३ औंस असलें पाहिजे. त्याचीहि वार्षिक तूट जवळजवळ २० लाख आहे. शास्त्रीय कसोटीच्या मोजणीऐवजी प्रत्यक्ष आयातनिर्यातीची वस्तु-स्थिति विचारांत घेतली तरी अन्नधान्याच्या बाबतीत हिंदुस्थान हा तुटीचा देश आहे. लढाईच्या पूर्वीच्या दोन वर्षांचे आंकडे पाहिले तर या दोन्ही साली अनुक्रमे अंदाजे ११॥ व १२॥ लाख टन तांदुळाची निव्वळ आयात करावी लागली. आपला सुंबई प्रांत हाहि तुटीचा प्रांत आहे. १९३८-३९ ते ४०-४१ या सालांच्या सरासरीवरून पाहतां आपणाला दरसाल अंदाजे ४^१/_२ लाख टन तांदूळ, २ लाख टन गहू व १ लाख टन ज्वारी-बाजरी व हरभरा इतक्या धान्याची निव्वळ आयात करावी लागते.

गेल्या २५।३० वर्षांत हिंदुस्थानांत लोकसंख्येची ज्या प्रमाणांत वाढ झाली आहे त्या प्रमाणांत अन्नधान्याच्या पुरवठ्यांत झाली नाहीं. प्रा. राधाकमल मुकर्जी यांनी लोकसंख्या व उपलब्ध अन्नधान्य-पुरवठा यांची १९१०-११ ते १९३७-३८ या सुदतीची पहाणी केली आहे. पहिल्या पांच वर्षांची सरासरी हें आरंभस्थान घेऊन पुढें दरसाल लोकसंख्या व अन्नपुरवठा यांची शेकडेंवारी काढली आहे. सुरवातीचे दोन्ही १००, १०० असे आंकडे धरले तर १९३०-३१ पर्यंत २।४ वर्षे खेरीजकरून पुरवठ्याचा आंकडा लोकसंख्येच्या आंकड्यापेक्षां सुमारे १२ ते २४ टक्क्यांनीं वर होता. पुढें मात्र झपाट्यानें घसरगुंडी लागून १९३७-३८ सालीं तर तो लोकसंख्येच्या आंकड्याच्या खाली ७ टक्क्यांनीं गेला. (लोकसंख्या १२५, पुरवठा ११८) यावरून लढाईपूर्वीच लोकसंख्येचा भार अन्नधान्यपुरवठ्यावर पडून परिस्थिति कशी निकृष्ट झाली होती हें समजून येईल.

दूध, भाजीपाला, फळफळावळ, अंडी हीं संरक्षक अन्नं समजलीं जातात. त्यांतहि दुधाचा प्रश्न हिंदुस्थानांत अत्यंत जिद्दाळ्याचा आहे.

बापुसाहेब गुप्ते

या देशांतल बहुसंख्य लोकांना मांसाहार निषिद्ध नसला तरी या देशाच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळें (घनदाट वस्ती व दारिद्र्य) तो त्यांचा नेहमींचा आहार होऊं शकत नाहीं. आहारांत प्रोटीन, फॅट वगैरेंचें योग्य तें प्रमाण असलें पाहिजे हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु त्यांतहि वनस्पतिजन्य प्रोटीन व फॅटपेशां प्राणिज प्रोटीन व फॅट यांचें विशेष महत्त्व आहे; व मांसाहाराच्या अभावीं हे पदार्थ मिळण्याचें दूध हें एकच चांगलें साधन आहे. या दृष्टीनें वास्तविक माणशीं दररोज निदान १५-१६ औंस दूध अगर लोणी, तूप वगैरे दुधाचे पदार्थ पोटांत गेले पाहिजेत. इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या मानानें हें प्रमाण सुदां किती तुटपुंजें आहे हें खालील आंकड्यावरून कळून येईल:—कॅनडा ५८ औंस, ब्रिटन ४३ औंस व अमेरिका ३६ औंस. १९४३ सालीं दोस्त राष्ट्रांची एक अन्न-परिपद अमेरिकेंत भरली होती. तिच्या शिफारशीप्रमाणें रोज २१ औंस दूध प्रत्येकाला मिळालें पाहिजे. परंतु आपली आजची सरासरी फक्त ४॥ ते ५ औंस आहे; आणि ही सरासरी आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. शिवाय प्रांताप्रांताच्या सरासरी-ताहि फार विषमता आहे. १९४३ मधील आंकड्याप्रमाणें सिंधची रोजची सरासरी १८ औंस, मुंबईची ५॥ औंस तर आसामची फक्त १०३ औंस आहे. याचा अर्थ फार मोठ्या वर्गाला दूध जवळ जवळ मुळींच मिळत नाहीं असा आहे. या दृष्टीनें १५-१६ औंस सरासरी हा फारच लांबचा पल्ला. सबब व्यवहार्यतेकडे नजर देऊन रोज निदान माणशीं ८ औंस हें प्रमाण ठरविण्यांत आलें आहे.

महाराष्ट्रांतील परिस्थिति

येणेंप्रमाणें सबंध देशाची परिस्थिति स्थूलमानानें समजून घेतल्यानंतर महाराष्ट्रांतील ११ जिल्ह्यांची परिस्थिति अधिक तपशीलवार रतिनिं माहीत असणें उपयुक्त आहे. सबब त्यासंबंधीं आंकडे खाली देत आहे:

अन्नधान्याचे आंकडे.

(आंकडे हजार टनांचे आहेत)

	जिल्हा	गरज	उत्पादन	तूट- अगर जास्त+
(१)	पश्चिम खानदेश	१७१	२०३	+ ३२
(२)	पूर्व खानदेश	२५०	२००	— ५०
(३)	नाशिक	२१०	२८८	+ ७८
(४)	अहमदनगर	२१५	२८१	+ ६६
(५)	पुणे	२५५	२४२	— १३
(६)	सोलापूर	१९१	२१२	+ २१
(७)	सातारा	२४९	२२८	— २१
(८)	ठाणे	१७६	१५१	— २५
(९)	मुंबई उपनगर	४७	५	— ४२
(१०)	कुलाबा	११४	१७६	+ ६२
(११)	रत्नागिरी	२५७	१५५	— १०२
		२१३५	२१४१	

वरील आंकडे श्री. एन्. जी. आपटे यांच्या पुस्तकांत दिलेल्या आंकड्यांवरून, परंतु त्यांत बदल करून तयार केलेले आहेत. गरज ठरवितांना श्री. आपटे यांनीं दररोज माणशीं दोन पाँड प्रमाण धरलें आहे. सध्यांच्या काळांत ज्या वेळीं दूध, भाजी-पाला वगैरे इतर अन्न-पदार्थ बहुसंख्य लोकांना जवळ जवळ दुर्मिळ झाले. आहेत त्या वेळीं धान्याचें रोजीं दोन पाँड हें प्रमाण बरोबर ठरेल. परंतु नेहमींच्या काळांत ती सरासरी जास्तच समजली पाहिजे. एकदल धान्य २० औंस व कडधान्य ३ औंस म्हणजे फार तर हें प्रमाण १॥ पाँड धरण्यास हरकत नाहीं; व त्याप्रमाणें आकारणी करून वरील गरजेचे आंकडे ठरविले आहेत. तसेंच श्री. आपटे यांच्या उत्पादनाच्या आंकड्यांतहि बदल केला आहे. श्री. आपटे यांनीं ते आंकडे देतांना बीं-बियाणें, नासधूस वगैरेंकरतां जी वजावाट करावयास पाहिजे ती केलेली नाहीं. साधारणतः या गोष्टीकरतां १२॥ टक्के घट आकारण्याचा प्रघात

बापुसाहेब गुप्ते

आहे. तरी त्याप्रमाणें उत्पादनाचे आंकडे कमी करून वर दिले आहेत. वरील आंकड्यांवरून असें दिसून येतें कीं, ११ जिल्ह्यांचा एकत्रित विचार करतां महाराष्ट्र अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण आहे. संबंध देशाच्या मानानें ही स्थिति समाधानकारक असली तरी समाधानाचे हे सुस्कारे फार वेळ टिकत नाहींत. कारण दूध, भाजीपाला, फळफळावळ यांचा आपण विचार करूं लागलों कीं, सर्वत्र तुटीच्या रेषाच दिसावयास लागतात ! बिनतुटीचा असा एकहि जिल्हा नाहीं. या दोन्ही बाबतींतील आपटे यांचेच आंकडे खाली दिले आहेत; परंतु याचा अर्थ त्याबाबतीत मतभेद नाहीं असा नव्हे. अन्न-धान्याच्या आंकड्याप्रमाणें गरज व पुरवठा या दोन्ही प्रकारच्या आंकड्यांत या बाबतीत फरक करावयाचा नसल्यामुळें गरजेच्या आकारणीसंबंधी मतभेद खाली नमूद करून आपटे यांचेच आंकडे कायम ठेविले आहेत. शिवाय कोणाचेंहि प्रमाण ग्राह्य धरलें तरी या बाबतीत एकहि जिल्हा तूटितून वाढीत (surplus) जात नाहीं; व म्हणून आपटे यांचे आंकडे बदलण्याची आवश्यकता वाटली नाहीं.

दूध

(आंकडे हजार टनांचे)

जिल्हा	गरज	उत्पादन	—तूट
(१) पश्चिम खानदेश	१५२	४३	—१०९
(२) पूर्व खानदेश	२२१	६५	—१५६
(३) नाशिक	१८६	७६	—११०
(४) अहमदनगर	१९०	७५	—११५
(५) पुणे	२२७	७०	—१५७
(६) सोलापूर	१६९	४३	—१२६
(७) सातारा	२२१	८२	—१३९
(८) ठाणे	१५६	५२	—१०४
(९) कुलाबा	११२	३९	— ७३
(१०) रत्नागिरी	२२९	५८	—१७१

अन्नधान्य प्रश्न

(मुंबई उपनगराचे आंकडे मुंबई शहराच्या आंकड्याबरोबर एकात्रित असल्यामुळे ते या व खालील तक्त्यांत दिले नाहीत.)

वरील आंकड्यांत गरज माणशी दररोज १६ औंस धरून ठरविलेली आहे. हे प्रमाण इष्ट असले तरी विद्यमान परिस्थिति लक्षांत घेतां व्यवहार्यतेच्या दृष्टीने ८ औंस प्रमाण धरणें कसें जरूर आहे तें वर दर्शविलेंच आहे. गरजेचा आंकडा निम्मा केला तरी प्रत्येक जिल्हा तुटीचाच राहतो.

भाजीपाला व फळफळावळ.

(आंकडे हजार टनांचे)

जिल्हा	गरज	उत्पादन	—तूट
(१) पश्चिम खानदेश	७६	२१	—५५
(२) पूर्व खानदेश	१११	४८	—६३
(३) नाशिक	९३	५१	—४२
(४) अहमदनगर	९५	३९	—५६
(५) पुणे	११३	१०८	— ५
(६) सोलापूर	९३	३६	—५७
(७) सातारा	१११	३९	—७२
(८) ठाणे	७८	२१	—५७
(९) कुलाबा	५६	६	—५०
(१०) रत्नागिरी	११४	३६	—७८

वरील उत्पादनाचे आंकडे एकरांच्या आंकड्यावरून एकरां सरासरी ३ टन अशा अंदाजानें तयार केले आहेत असें दिसतें. वास्तविक आहार—चिकित्सेच्या दृष्टीनें भाजीपाला व फळफळावळ यांचे निरनिराळे आंकडे विचारांत घेणें इष्ट आहे. परंतु सरकारी अहवालांत या दोन्हीच्या क्षेत्राचे आंकडे एकत्रित दिले असल्यामुळे निरुपायास्तव त्यांचा एकत्रित विचार करणें भाग आहे. गरजेकरतां श्री. आपटे यांनीं माणशीं दररोज ८ औंस प्रमाण धरलें आहे; पण तें कमी आहे. आहारतज्ज्ञांच्या मतानें शाकाहारी माणसांनीं रोज निदान १० ते १२ औंस पालेभाज्या व फळभाज्या व २ औंस फळें खाल्हीं पाहिजेत. म्हणजे दोघांचे एकत्रित प्रमाण १२ ते १४ औंस होतें. यावरून गरजेचे वरील आंकडे

बापुसाहेब गुप्ते

निदान १। पट करण्यास हरकत नाही असें दिसून येईल. अर्थात् त्यामुळे तूटच वाढणार आहे.

येणेंप्रमाणें महाराष्ट्राची परिस्थिति थोडी अधिक तपशीलवार पाहिल्यानंतर संबंध देशाच्या दृष्टीनें, आतांपर्यंतच्या विवेचनाचें सार म्हणून डॉ. अक्रॉइड यांचे तुटवड्याचे अंदाज देऊन हें प्रकरण आटोपतें घेतों. डॉक्टरमजकुरांच्या मते हिंदुस्थान मध्यमप्रतीच्या चौरस व पुरेशा आहारापासून सुद्धा इतका लांब आहे की, ठोकळ मानानें एकदल धान्य ३० टक्के, डाळीत १०० टक्के, दुधांत ३००-४०० टक्के, पालेभाज्यांत १०० टक्के वाढ झाल्याशिवाय हिंदुस्थानाच्या आहाराचें मान समाधानकारक मानतां येणार नाही.

यावरून युद्धपूर्व काळांतहि आपली अन्न-परिस्थिति किती हलाखीची होती, आपण उपासमाराच्या आसपास नेहमीच कसे वावरत होतो व त्यामुळे थोडासा धक्का बसतांच आपण भीषण दुष्काळाच्या खाईत कसे जाऊन पडलों याचा सहज उलगडा होईल.

सरकारची जबाबदारी

बऱ्याच अंशी या परिस्थितीबद्दल सरकारच जबाबदार आहे. सरकारच्या—विशेषतः परकी सरकारच्या—आवांक्यांवाहेरील दुसरी कांहीं कारणें नाहीत असें नाही. परंतु निसर्गावरसुद्धा मात करण्याचें पुढारलेल्या राष्ट्रांतील सरकारांचे अचाट प्रयत्न पाहिले म्हणजे हिंदुस्थान सरकारच्या अनास्थेची चांगली कल्पना येते. हॉलंडमध्ये सरकारनें तुफान दर्याला थोपवून धरणारे प्रचंड बांध बांधून, अशा रीतीनें बंदिस्त केलेल्या वाळवंटाचें नंदनवन बनविलें आहे. इटलीमध्ये सुमारे २० वर्षांच्या काळांत कोट्यवधि रुपये खर्च करून अंदाजे १। कोटी एकर दलदलीच्या जमिनीची सुधारणा करण्यांत आली. अमेरिकेंत रॉकी पर्वताच्या पश्चिम बाजूस पावसाचें वायां जाणारें पाणी, पर्वतांत आरपार तेरा मैलांपेक्षा जास्त लांबीचा बोगदा पाडून पूर्व बाजूच्या ओसाड भागांत आणून सोडलें; व अशा रीतीनें ७ लक्ष एकर नवीन जमीन बागायतीखाली आणली. आणि तसें पहावयास गेलें तर या देशापेक्षा हिंदुस्थानांत शेतीचें महत्त्व फार आहे;

अन्नधान्यप्रश्न

कारण येथे ७५ टक्के लोकांची उपजीविका शेतीवर अवलंबून आहे. हिंदुस्थान सरकार शेतीसुधारणेकरतां कांहींच करीत नाही असा याचा अर्थ नव्हे. परंतु त्यांचे प्रयत्न अत्यंत तोकडे आहेत. शिवाय खर्च होणारी सर्व रक्कमहि कारणी लागत नाही; कारण सरकारच्या वन्याच सुधारणा हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, अज्ञान व त्याची लहान तुकड्यांची शेती ही परिस्थिति विचारांत न घेतां पुरस्कारलेल्या असतात. या परिस्थितीतहि उपयुक्त असलेल्या सुधारणा पुष्कळ वेळां त्या शेतकऱ्यांपर्यंत जाऊनहि पोहोचत नाहीत. याचे एकच उदाहरण द्यावयाचे म्हणजे एकंदर भातशेतीपैकी फक्त ४ किंवा ५ टक्के जमिनीत सुधारलेले बियाणें वापरलें जात आहे. एवंच हिंदुस्थानांतील इतर सर्व कारभाराप्रमाणें हिंदुस्थानांतील शेती मागासलेली आहे. ती किती मागासलेली आहे याची खरी कल्पना युरोप, अमेरिकेसारख्या पुढारलेल्या खंडांशी तुलना करून येणार नाही; तर चीन, इजिप्त यांसारख्या मागासलेल्या देशांशी तुलना करून येईल. हिंदुस्थानांतील भाताचे पीक एकरी ८०० पौंड आहे तर चीनमध्ये तें १४०० पौंड व इजिप्तमध्ये २००० पौंड आहे. गहू हिंदुस्थानांत ८११ पौंड तर चीनमध्ये ९८९ पौंड. दुधाचेहि तसेंच. गुरांच्या संख्येत हिंदुस्थानचा पहिला नंबर आहे. जगांतील सुमारे ७ कोटी जनावरांपैकी २ कोटी १५ लक्ष एकट्या हिंदुस्थानांत आहेत. पण दुधाच्या वार्षिक पैदाशीच्या सरासरीचे आंकडे घेतले तर हिंदुस्थानचा नंबर शेवटचा आहे. हिंदुस्थानांत दूधदुभत्याच्या एका जनावरामागे वार्षिक पैदास ७५३ पौंड तर इजिप्तमध्ये २६६३ पौंड व डेन्मार्कमध्ये ७००५ पौंड आहे ! आपल्या या देशांतील शेती कमालीची मागासलेली आहे, एवढेंच नव्हे तर तिच्याकडे अन्नपरिस्थितीच्या दृष्टीने पाहण्याची कल्पना लढाईचा तडाखा बसेतोपर्यंत सरकारच्या मनाला चाटूनहि गेली नव्हती. शेतीच्या उत्पादनांत कोणत्या प्रवृत्ति इष्ट आहेत, कोणत्या अनिष्ट आहेत, उत्तेजन कशाला द्यावयाचे अगर नियंत्रण कशाचे करावयाचे याचा मुळी विचारच नाही; मग नियोजन तर नाहीच नाही. प्रा. राधाकमल मुकर्जी यांनी १९१० ते १९४० या ३० वर्षांच्या

बापुसाहेब गुप्ते

पैदाशीच्या आंकड्यांची छाननी करून असें दर्शविलें आहे कीं, या मुदतीत तांदुळाचें व गव्हाचें उत्पादन अनुक्रमें शेंकडा २ व ७ टक्क्यांनीं कमी झालें व ज्वारी व बाली यांचें अनुक्रमें ३९ व ५० टक्क्यांनीं वाढलें. यावरून ते असे निष्कर्ष काढतात कीं, हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांची प्रवृत्ति या ३० वर्षांत कमी भांडवलाच्या म्हणजे अधिक गरिबीच्या शेतीकडे झुकली आहे व बहुजनसमाजाचा आहार तांदूळ व गहू यांसारख्या सस्त धान्यापासून ज्वारी-बाली यांसारख्या निकस धान्याकडे वळला आहे. प्रा. मुर्जी यांचा पाहिला सिद्धांत मान्य करण्याजोगा आहे; परंतु दुसऱ्याबद्दल मात्र तसें म्हणणें कठीण आहे. त्यांनीं स्वतःच या धान्यासंबंधी कॅलरी व प्रोटीनचे जे तुलनात्मक आंकडे दिले आहेत तेच त्यांच्या विरुद्ध आहेत. निदान ज्वारीच्या बाबतीत तरी असें म्हणतां येईल कीं, तिच्या पैदाशीत झालेली वाढ इष्टच आहे. सस्तपणांत ती तांदुळपेक्षां कमी नसून उलट तिचा आणखी एक विशेष महत्त्वाचा फायदा आहे. हिंदुस्थानांतील आहारांत दुधाचें विशेष महत्त्व कसें आहे हें वर स्पष्ट केलेंच आहे. दुधाच्या पैदाशीत वाढ करण्याच्या प्रश्नाशीं चाऱ्याची वाढ करण्याच्या प्रश्नाचा निकट संबंध येतो व त्या दृष्टीनें ज्वारीचें पीक फार महत्त्वाचें आहे. पण एवढें खास कीं, झालेली गोष्ट इष्ट असली तरी सरकारनें ती बुद्धिपुरःसर व व योजनापूर्वक घडवून आणलेली नाहीं. त्यांच्या सर्व कारभाराचें धोरणच मुळीं 'चाहे वह चले दो' (laissez faire) या स्वरूपाचें; मग त्यांत नियोजन कोठलें येणार ! आतां मात्र केवळ सरकारच तव्हे तर लोकमतहि खडबडून जागें झालें आहे. लढाई संपली तरी या प्रश्नाचा यानंतर अधिकाधिक खल झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. वाईटांतून एवढें तरी चांगलें निघालें म्हणावयाचें !

सध्यांची महागाई व टंचाई यांची कारणमीमांसा

याप्रमाणें प्रचलित दुष्काळाची पार्श्वभूमी म्हणजे नेहमींची अन्न-परिस्थिति पाहिल्यानंतर सध्यांची महागाई व टंचाई यांच्या कारणाकडे वळलें पाहिजे.

(१) पूर्वतयारी व कार्यक्षमता यांचा संपूर्ण अभावः—लढाई म्हटली म्हणजे लोकांचे थोडेबहुत हाल व्हावयाचेच. परंतु सरकारची

जबाबदारी एवढीच की, आपल्या कार्यक्षमतेच्या जोरावर त्यांची व्याप्ति व तीव्रता शक्य तेवढी कमी करावयाची. याच्या अगदी उलट गोष्ट हिंदुस्थानांत घडली. इंग्लंडने म्युनिच करारापर्यंत लढाई टाळण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला व त्यामुळे त्याची लढाईबाबत पूर्वतयारी होणे शक्य नव्हते याची आम्हांस जाणवि आहे. तरीसुद्धा आपण एक दोन गोष्टी लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. इंग्लंड हा कारखानदारीने गजबजलेला देश; तो आपणाला लागणाऱ्या अन्नापैकी फक्त ३० टक्के पिकवत होता इतकी शेती कमी. लढाईमुळे त्याची उपासमार वास्तविक तेव्हांच व्हावयाची. पण तसें मुळांच घडलें नाहीं. इंग्लंडने लढाईच्या प्रारंभापासून अखेरपर्यंत आपली अन्न-परिस्थिती अत्यंत समाधानकारक राखली; एवढेच नव्हे तर आपलें या बाबतीतील परावलंबित्व ७० टक्क्यांपासून उतरवत फक्त २५ टक्क्यांवर आणून ठेविलें. याशिवाय बंधमुक्त युरोपला पाठाविण्याकरितां अन्नाचा प्रचंड सांठा करून ठेविला. कांहीं महिन्यांपूर्वी त्यावेळेचे उपपंतप्रधान मि. अटली यांनी हा सांठा ९० कोटी टन आहे असें जाहीर केलें आहे. यावरून हें निर्विवाद की, युद्ध अपरिहार्य आहे हें स्पष्ट कळल्यानंतर तयारी-साठी मिळालेल्या अल्प मुदतीचा इंग्लंडने भरपूर उपयोग करून उपास-मारीविरुद्ध जेवढा कडेकोट बंदोबस्त करतां येईल तेवढा केला. त्याबरोबर हेंहि तितकेंच उघड दिसतें की, हिंदुस्थानला आपल्याबरोबर युद्धांत खेचावयाचें हें प्रथमपासूनच ठरलेलें असलें पाहिजे. मग आपणांप्रमाणें हिंदुस्थानचीहि पूर्वतयारी इंग्लंडने कां केली नाहीं ? आधुनिक युद्धांत पेट्रोल म्हणजे अव्वल दर्जाच्या महत्त्वाची बाब. निदान त्याची तरी पूर्व तयारी हिंदुस्थानांत कां करण्यांत आली नाहीं ? त्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन जरूर ती तरतूद जर सरकारनें आगाऊ केली असती तर पुढें वहातुकीच्या साधनांची दैना उडून त्यामुळे जो हाहाकार झाला त्याची तीव्रता तरी कमी झाली असती. इंग्लंडने हिंदुस्थानला सर्वच बाबतींत इतकें परावलंबी करून ठेविलें होतें की, युद्धामुळे आमच्या इतर देशांशी असलेल्या संबंधाला धक्का बसल्याबरोबर आम्ही सर्वस्वी असहाय बनलों. पण नुसत्या पूर्व-तयारीच्या अभावावरच भागलें नाहीं. परिस्थितीची गंभीरता स्पष्ट

वापुसाहेब गुप्त

झाल्यानंतरहि पुढें कार्यक्षमतेचा अभाव. हिंदुस्थान सरकारच्या युद्धकालीन अन्नकारभारावर नालायकीचा शिक्का अगदी ठसठशीतपणें उमटलेला आहे. या नालायकीत प्रांतिक सरकारांचीहि भागीदारी आहे. विशेषतः बंगालच्या करण कहाणीच्या जबाबदारीत बंगाल सरकारचा फार मोठा वाटा आहे. परंतु सिंध, पंजाबसारख्या वाढीच्या प्रांतांनी दाखविलेली अक्षाय्य, स्वार्थी, फुटीर वृत्ति व केलेली नफेवाजी कमी निषेधाई नाहीत. सिंधनें आपलें कर्ज एकदम कशाच्या जोरावर फेडलें ? बंगालची हृदय-द्रावक कहाणी ऐकल्यानंतर पाकिस्तानी प्रांतांनी आपल्या बंगाल्यांतील धर्मबांधवांकरितां किती स्वार्थत्याग केला, इत्यादि प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत. हिंदुस्थान सरकारच्या बाबत असें नमूद केलें पाहिजे कीं, तें अडचणीच्या परिस्थितीत सांपडलें होतें. प्रांतिक स्वायत्ततेच्या नव्या व नाजूक रोपट्याला हात लावणें व विशेषतः रंगरूटभरतीच्या प्रांतांना दुखाविणें त्यांना साहाजिकच जड गेलें. शेवटीं वेव्हेलसाहेब आलि तेव्हांच खऱ्या खंबीर धोरणाला सुरुवात झाली. परंतु त्यापूर्वी परिस्थिति किती तरी आवांक्याबाहेर गेली होती. नालायकीचा एक छोटासा नमुना पाहावयाचा असेल तर ता. ८।९।३९ ला किंमत-नियंत्रणाचा जो पहिला हुकूम निघाला तो पहावा. त्यांत “ किमान ” का “ कमाल ” यांचाच गोंधळ केलेला व नियंत्रित धान्याचा समावेश न केलेला आढळेल ! अपुऱ्या, दिल्या व दिरंगाईच्या उपायांचा सर्वत्र बुजबुजाट. परिस्थिति आपल्या अपेक्षेप्रमाणें नाहीं हें आढळून आल्यावर तरी सर्व गोष्टींचा आढावा घेऊन व्यापक योजना तयार करावयास पाहिजे होती; परंतु ठिगळें देण्याचें धोरणच किती तरी वेळ चालूं होतें. लढाईच्या प्रारंभापासून तीन वर्षांपावेतो ‘Basic Plan’ चा पत्ता नव्हता. आवश्यक वस्तूपैकीं कांहींवरच नियंत्रण तर बाकीच्यावर नाहीं, एखाद्या वस्तूच्या किंमतीवर नियंत्रण तर सांठ्यावर नाहीं, सांठ्यावर आहे तर वाहतुकीवर नाहीं, कधीं नियंत्रण तर कधीं खुला व्यापार, एकदां फक्त १० टक्के धान्य घेऊन बाकीचें काळा बाजारांत जाण्याकरितां मोठ्ठें सोडावयाचें, तर दुसरें वर्षीं शेतकऱ्याचा बी-बियाणा सुद्धां दाणान् दाणा टिपून न्यावयाचा; अशासारखे अर्धवट

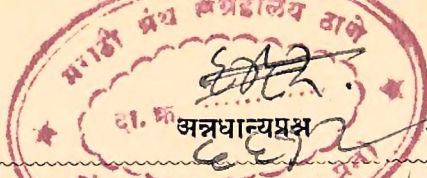
व धरसोडीचे प्रकार अगदी आतांपर्यंत आढळून येत होते. बेजबाबदार नोकरशाहीला लागलेला सर्वात मोठा शाप म्हणजे अविश्वास. लोकांच्या मनांतील नोकरशाहीबद्दलचा हा अविश्वास किती तरी अनर्थांचे मूळ कारण. परंतु अजाणतां कां होईना तो अविश्वास वाढविण्याकडेच नोकरशाहीची वृत्ति आणि कृति. लोकांना विश्वासांत घेऊन लोकांचा विश्वास संपादन करण्याची प्रवृत्ति नाही; मग प्रयत्न कोठला ? या सर्व प्रकारांमुळे लोकांचे मात्र विनाकारण फार हाल झाले.

(२) वाहतुकीच्या साधनांची दाणादाण: हिंदुस्थानचा प्रदेश अफाट. अन्नधान्याच्या दृष्टीने कांही प्रांत तुटीचे तर कांही वाढीचे व ते इतस्ततः दूरवर पसरलेले. यामुळे अन्नधान्याच्या सुस्थितीत वाहतुकीच्या साधनांचे महत्त्व फार. लढाईमुळे या साधनांची दाणादाण झाल्याबरोबर साहजिकच तुटीच्या भागांची दैना उडाली. लढाईत सर्व गोष्टींवर पाहिला हक्क लष्करी गरजेचा. ती सोय लागल्यानंतर मग उरलेल्या गोष्टी लोकांच्या वांटणीला. लष्करी माल आणि माणसे यांच्या वाहतुकीचा मुख्य भर रेल्वेवर पडला; पण त्याला तोंड देण्याकरितां तिची साधने वाढविण्याला तर वावच नाही; पण ती उलट कमी करण्यांत आली. बाहेरचा माल येणे थांबले. नवीन वाधिणी अगर इंजिने बांधण्यास येथे सोय नाही. उलट येथील इंजिने वाधिणी व रूळ सुद्धां इराक, इराण इंजिनांमध्ये पाठविले. १९३९ ते ४२ या तीन वर्षांत सुमारे १२५ इंजिने व ६८०० वाधिणी कमी झाल्या. भयंकर ताण पडलेल्या या येथील इंजिनांची नुसती दुरुस्ती करण्याची सुद्धां सोय नीट राहिली नाही; कारण दुरुस्तीचे कारखानेहि दारुगोळ्यांकरितां दिले. रेल्वेला मोटारींनी साथ दिली असती; पण त्यांची आयात थांबली व पेट्रोल कमी पडले. गॅसवर मोटारी चालविण्याची कल्पना निघाली, पण पुढे कोळशाच्या टंचाईमुळे त्याला आळा बसला. मळीपासून पेट्रोल तयार करावे तर त्याची यंत्रसामुग्री बाहेरून आणतां येईना. बंगाल्यांतील खेड्यांचे दळणवळण बोटीवर फार अवलंबून आहे. परंतु लष्करी कारणाकरितां सरकारने विशिष्ट भागांतील सुमारे ६६ हजार बोटींपैकी फक्त २० हजार तेथे राहू दिल्या. बाकीच्यांचा नाश करण्यांत आला

बापुसाहेब गुप्ते

अगर त्या दुसरीकडे नेण्यांत आल्या. पूर्व किनाऱ्यावर शत्रु जवळ आल्यामुळे समुद्रावरील किनाऱ्यालगतचा व्यापार थांबला व त्याचा भारहि रेल्वेवरच पडला. अशा रीतीने वहातुकीच्या साधनांची वाताहात झाल्यामुळे अन्नपरिस्थितीवर त्याचा भयंकर परिणाम झाला. तो इतका की, बंगालमधील दुष्काळाचें उग्र स्वरूप दिसून आल्यानंतर सुद्धा पंजाब सिंधमधून धान्य त्याला विशेषतः खेड्यांत, पटकन् पोहोचवितां येईना. १९४३ ऑगस्टमध्ये पंजाबचे सर छोदुराम यांनीं असें जाहीर केलें की, बंगालला पाठाविण्याकरतां हिंदुस्थान सरकारच्या वतीनें जवळ जवळ २। लाख टन गहू पंजाबांत विकत घेऊन ठेवला असून त्यांतील फक्त ६४ हजार टन तें सरकार वाढून नेऊं शकलें. संयुक्त प्रांत सरकारनेंही अशीच तक्रार केली.

(३) मागणींत वाढ व पुरवठ्यांत तूट: वास्तविक लढाई सुरू झाल्याबरोबर वस्तूंच्या मागणी-पुरवठ्यांत एकदम कांहीं फरक होत नाहीं. पण लढाई सुरू झाल्याबरोबर सट्टेबाजीचें वारें सुटतें व त्याचा परिणाम एकदम किंमती वाढण्यांत होतो. या युद्धाच्या प्रारंभी असेंच घडलें. सुरुवातीपासून ४ महिन्यांत अन्नधान्याच्या किंमतीची सरासरी २७ टक्क्यांनीं वाढली. परंतु ही वाढ केवळ काल्पनिक कारणांनीं झाली असल्यामुळे पुढील ६।७ महिन्यांत ती २० टक्क्यांनीं खाली झाली व त्याच्या आसपास ती सुमारे १०।११ महिने राहिली. पुढें मात्र खऱ्या कारणांचा परिणाम किंमतीवर दृग्गोचर होऊं लागला. मूळचाच तुटीचा देश; त्यांत मागणी वाढली. शत्रूनें जिंकलेल्या ब्रह्मदेश वगैरे देशांतून सुमारे पांच लाख निर्वासित आले. बाहेरून आलेले व देशांतील असें सैन्यहि वाढलें. उलट येथें उपलब्ध असलेला पुरवठाहि कमी झाला. ब्रह्मदेश गेल्यामुळे तांदुळाची फारच हाकाटी झाली. संपूर्ण योजना नसल्यामुळे धांदरटपणानें हिंदुस्थानावर त्याचा काय परिणाम होईल याचा विचार न करतां जशी लष्करी व राजकीय जरूरी पडली त्याप्रमाणें येथून इराण, लंका वगैरे ठिकाणीं धान्य खाना करण्यांत आलें. सुरुवातीच्या सुरुवातीच्या निर्यातीकडे यत्न्य कानाडोळा करील. पण १९४२ च्या मे महिन्यानंतर ब्रह्मदेशचा तांदूळ हातचा गेलेला पाहून

व परिस्थिति आधीच विकट झाली आहे, हे स्पष्ट नजरेसमोर असतां हि, १९४२-४३ सालांत २॥ लाख टन तांदुळाची व १ लाख टन गहू वगैरे इतर धान्यांची निर्यात केली याला काय म्हणावें, हेंच कळत नाहीं. हिंदुस्थानांतील स्थानिक अगर बाहेरच्या सैन्याच्या वाढीनें हिंदुस्थानवर फारसा बोजा पडला नाहीं असें ग्रेगरी कमिटीचें म्हणणें आहे. कारण हिंदुस्थानांतील सैनिक सामान्य नागरिक म्हणून कांहीं तरी खात होताच. लष्करांत दाखल झाल्यामुळें त्याला थोडें जास्त रेशन मिळूं लागलें एवढाच बोजा वाढला. सर्व सैन्याकरितां जास्तीत जास्त ५ लाख टन गहू व १॥ लाख टन तांदूळ एवढीच मागणी होती व हिंदुस्थानच्या एकंदर प्रचंड प्रमाणांच्या मानानें मागणी—पुरवठ्यांत तादृश फरक होण्याजोगी परिस्थिति नव्हती असें त्यांचें समर्थन आहे, तें सर्वस्वी बरोबर नाहीं. कारण, जादा मागणीचा बोजा सर्व उत्पादनावर पडत नसून बाजारांत येणाऱ्या धान्यावरच पडतो; व तसें पाहिलें म्हणजे जादा बोजाचें प्रमाण वाटतें तितकें कमी दिसणार नाहीं. एवढी गोष्ट सोडून तें समर्थन बऱ्याच अंशी बरोबर आहे हें मान्य करावें लागतें. तरी सुद्धां या बाबतींत हिंदुस्थानाला थोडासा अन्याय झाला असें दिसतें. अमेरिकेचें सैन्य येथें आलें तर येथें आहे म्हणून त्याच्या अन्नपाण्याची जबाबदारी आमच्यावर; व आमचें सैन्य बाहेर गेलें तरी तेथेंहि त्याची जबाबदारी आमच्यावरच ! एकंदर मागणी—पुरवठ्यांत फारसा फरक झाला नसला तरी त्यांचे परिणाम मात्र प्रमाणाबाहेर झाले. वहातुकीचा बोजावारा उडाल्यामुळें कांहीं भागांत भयंकर टंचाई झाली. चिंतायुक्त अनिश्चिततेची छाया सर्वत्र पसरली. लष्करी निर्यातीसंबंधीं अफवांचें पेंव फुटलें. सरकारच्या कर्तबगारीबद्दल व सद्देतूबद्दल सुद्धां विश्वास उडाला. सहाजिकच व्यापारी, शेतकरी व गिऱ्हाईक या सर्वांमध्ये संग्रहबुद्धि वाढीस लागली. बाजारांत माल कमी येऊं लागला. पण गिऱ्हाईकाची मागणी फार. दोन्ही बाजूंनीं असा ताण पडला. त्यांतच नफेबाजी व चलनवृद्धि यांची भर पडली व किंमती कडाडल्या. बहुजनसमाजाच्या ऐपतीबाहेर त्या गेल्यामुळें तो उपासमारीच्या दारांत जाऊन बसला.

(४) नफेबाजी व लांचलुचपत : या सर्व करुण कहाणीतील हा अत्यंत काळाकुट्ट भाग होय. काळा बाजार, नफेबाजी व लांचलुचपत यांनी सर्वत्र धुमाकुळ घातला. पण बंगालमधील त्यांचे अस्तित्व अधिकृत रीत्या शाबूत झाले आहे. बुडहेड कमिशन व रौलंडस् कमिटी (बंगालच्या कारभाराची चौकशी करण्याकरिता नेमलेली कमिटी) यांनी आपल्या अहवालांत लांचलुचपतीचा रोग समाजांत, विशेषतः दुय्यम अधिकारीवर्गांत फार व्यापक प्रमाणांत फैलावलेला आहे असा स्पष्ट अभिप्राय नमूद केला आहे. लढाईच्या वातावरणांत झटपट श्रीमंत होण्याची वृत्ति फोफावते व तिला अनुकूल अशी परिस्थिति उत्पन्न होते. लढाईमुळे आवश्यक वस्तूंची दुर्मिळता, तिच्यातून नफेबाजी व ती पचविण्याकरिता लांचलुचपत अशी संकटपरंपरा निर्माण होते. कांही प्रमाणांत हे अपरिहार्य असले तरी त्याला सीमा आहे. युद्धाच्या प्रारंभी प्रारंभी व्यापारीवर्गातील पुष्कळ लोकांनी स्वस्त धान्याची दुकाने काढण्याच्या कामी पुढाकार घेऊन उपयुक्त कामगिरी केली. परंतु पुढे मात्र त्यांच्यातील फार मोठा वर्ग मोहाला बळी पडला. सरकारच्या शिथिल व हलगर्जीपणाच्या कारभाराला आम्ही जबाबदार धरतो, व ते रास्तच आहे. पण ते सरकार बोलूनचालून परकीय. येथील व्यापारी व अधिकारी हे आमच्याच हाडामांसाचे व रक्ताचे. नफेबाज व्यापारी व लांचलुचपतदार अधिकारी यांनी माणुसकीला पारखे होऊन आपल्या दुष्कृत्यांनी जनतेच्या यमयातना दिगुणित केल्या. त्यांच्या अधःपाताचे अत्यंत किळसवाणे व चीड आणणारे स्वरूप बंगालमध्ये दिसून आले. धर्मार्थ अन्नलुत्रापर्यंतहि लांचलुचपतीच्या लीला जाऊन पोहोचल्या. आपण गोळा करित असलेली संपत्ति, मुकेने तडफडून मरणान्या आपल्या हजारों देशवांधवांच्या रक्ताने माखलेली आहे याची कदर त्यांनी केली नाही.

(५) चलनवृद्धि (Inflation) हे कारण सर्वांत शेवटी दिले असले तरी ते सर्वांत कमी महत्त्वाचे नव्हे. ते अद्यापि चालूच आहे व ते नाहीसे झाल्याशिवाय महागाई नाहीशी होणार नाही. केवळ समजण्यास कठीण, म्हणूनच ते शेवटी दिले आहे. आधुनिक लढाईत थोडी-

बहुत चलनवृद्धि होणे अपरिहार्य आहे. देशांतील उत्पादनाचा ओघ लष्करी सामग्रीकडे वळतो, व त्यामुळे नागरिकांच्या दैनंदिन उपयोगाकरतां लागणाऱ्या वस्तूंची पैदास कमी होते. बाहेरून येणारी आयातहि घटते व अशा रीतीने या वस्तूंचा बाजारांत तुटवडा पडतो. याच्या उलट एकंदर उलाढाल व रोजगारधंदा वाढल्यामुळे चलन वाढून लोकांच्या हातांत जास्त पैसा खेळावयास लागतो. लोकांच्या हातांत खर्च करण्याची जी ही जादा शक्ति (क्रयशक्ति) येते ती स्वस्थ बसून राहणे शक्य नसते. ती इकडे तिकडे खर्चाची ठिकाणे शोधत भटकावयाला लागते व बाजारांत जो कांही थोडा-बहुत माल येईल त्यावर झडप घालते. गिऱ्हाईकांत चढाओढ वाढल्यामुळे साहजिकच किंमती वाढतात. या चुर्चुरीत गरीब कामगार वगैरे वर्ग टिकणे शक्य नसते. वाढलेल्या किंमतीमुळे त्यांची मजुरी अपुरी पडावयास लागते. संप. वगैरे करून त्यांना महागाईभत्ता वाढवून घ्यावा लागतो. तो जादा पैसा लोकांच्या हातांत खेळावयास लागला की त्यामुळे वर वर्णन केलेली “ भटकी ” क्रयशक्ति वाढून ती पुन्हा बाजार किंमतीवर पारिणाम करते. अशा रीतीने वाढत्या किंमती, वाढती मजुरी, पुनः वाढत्या किंमती असें दुष्ट चक्र सारखे वाढतच राहते व त्यामुळे गरीब व मध्यम स्थितीतील लोकांचे फार हाल होतात. कारण बहुधा मजुरी अगर पगार यांची वाढ, किंमतीच्या वाढीला गांठू शकत नाही. हिंदुस्थानांत लढाईच्या प्रारंभापासून राहणीचे मान २५० टक्केपर्यंत वाढले; पण मजुरीचे मान फक्त १५० टक्के पर्यंत वाढले. ज्या कुटुंबांतील जादा मंडळींना रोजगार मिळून त्यांची तूट भरून आली त्यांचे निभावले; बाकीच्यांचे उत्पन्न कमी पडून त्यांचे हाल झाले. वर लिहिल्याप्रमाणे लढाईत थोडीबहुत चलनवृद्धि अपरिहार्य असली तरी जेथे जबाबदार व कर्तबगार सरकार आहे तेथे ते रेशनिंग, करवाढ, सरकारी कर्जवाढ वगैरे उपायांनी परिस्थिति आटोक्यांत ठेवते. रेशनिंगमुळे चढाओढ बंद होऊन श्रीमंतांची फाजील क्रयशक्ति खर्ची करण्यांत येते व वस्तूंची समप्रमाणांत वांटणी होते. तसेंच वरील “ भटकी ” क्रयशक्ति निष्फळ होण्याकरतां सरकारी खाजिन्यांत जाऊन

बापुसाहेब गुप्ते

पडणें आवश्यक असतें. त्याकरितां सरकार करवाढ करतें व मोठमोठी कजें उभारून लोकांचा पैसा ओढून घेतें. अशा प्रकारचे जरूर ते उपाय कार्यक्षम रीतीनें केले म्हणजे कशी समाधानकारक परिस्थिति राहते याचें इंग्लंड हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. इंग्लंडमधील राहणीच्या खर्चाचें मान ३३ टक्क्यांनीं वाढलें तर मजुरीचें प्रमाण ४५ टक्क्यांनीं वाढलें. लढाईच्या काळांत इंग्लंडमधील सामान्य जनतेचें आरोग्य सुधारलें असें म्हणतात तें उगीच नव्हे.

हिंदुस्थानांतील सध्यांच्या चलनवृद्धीच्या स्वरूपासंबंधी आणखी थोडासा खुलासा केला पाहिजे. सध्यांच्या चलनवृद्धींत फार मोठा भाग दोस्त राष्ट्रांना पुरविलेल्या मालाची किंमत देण्याकरितां काढलेल्या नोटांचा आहे, जें सुव्यवस्थित सरकार आहे तें, “ कागद आहे, शाई आहे, छापखाना आहे, मग काय वाटेल तितक्या नोटा काढा ” अशा रीतीनें नोटा काढीत नाही. काढलेल्या नोटांच्या किंमतीच्या आपल्या पतीप्रमाणें कमीजास्त, परंतु बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत सोने, चांदी अगर त्यांचें नाणें असें भरवि तारण ठेवतें. जें सरकार दिवाळखोर बनतें तें मात्र छापखान्याचा भरमसाट उपयोग करून नोटा काढतें. ही सर्वांत वाईट प्रकारची चलनवृद्धि. हा प्रकार उघडकीस आला कीं, लोकांचा विश्वास झपाट्यानें उडून लवकरच कागदी चलनाला एका चिटोऱ्याची किंमत येते. ही परिस्थिति किती हास्यास्पद होऊं शकते याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे पाहिल्या महायुद्धानंतर जर्मनीतील चलनाची स्थिति. त्या नोटांची किंमत इतकी उतरली होती कीं, एखाद्या हॉटेलांत जेवावयास जावयाचें म्हणजे नोटांचें एक ओझें बरोबर न्यावें लागत होतें व पदार्थ मागाविण्याचा गिऱ्हाईक विचार करतें आहे इतक्यांत किंमती वाढून आणखी नोटा देण्याची त्याला पाळी येत होती ! हिंदुस्थानांतील चलनवृद्धि अशा प्रकारची बिनतारणाची नसली तरी ती चलनवृद्धि नव्हे असें नाही. त्याचा बाजारावर होणारा परिणाम थांबला नाही व त्यामुळे होणारे लोकांचे हाल टळले नाहीत.

लढाईपूर्वी १७० कोटी रुपयांच्या नोटा व्यवहारांत फिरत्या होत्या; आज त्या १,१३७ कोटी आहेत ! कायद्याप्रमाणें नोटांच्या किंमतीच्या

निदान ४० टक्के तारण सोनें अगर इंग्लंडचें पौंडांतील कर्जरोखे असलें पाहिजे व त्यांपैकी निदान ४० कोटी रुपयांचें सोनेंच असलें पाहिजे. पूर्वी आंतरराष्ट्रीय बाजारांत इंग्लंडची पत इतकी मोठी होती कीं इंग्लंडचें पौंडांचें चलन सोन्याइतकेंच शहाजोग, तरतें व सोयीचें तारण समजलें जात होतें, आणि त्यामुळें वरील व्यवस्था फारशी आक्षेपाहें समजली गेली नव्हती. परंतु लढाईच्या अडचणीच्या काळांत मात्र इंग्लंडनें तिचा भरपूर फायदा घेतला. युद्धापूर्वी आपल्या १७० कोटी नोटांच्या तारणापैकी ४४॥ कोटी रुपयांचें सोनें होतें व ५९॥ कोटीचे इंग्लंडचे कर्जरोखे होते. (शिवाय ७५॥ कोटी रुपये व ३७। कोटी हिंदुस्थान सरकारचे कर्जरोखे) आतां ११३७ कोटी नोटांच्या तारणापैकी सोनें तेवढेंच आहे, पण इंग्लंडचे कर्जरोखे मात्र सुमारे १०२९ कोटीचे आहेत ! ही नोटांत व त्यांच्या तारणाच्या कर्जरोख्यांत भयंकर वाढ येणेंप्रमाणें झालीः—दोस्त राष्ट्रांना हिंदुस्थान सरकारनें खूप लष्करोपयोगी सामुग्री पुरविली व त्यांचेकरितां इतराहि खर्च केला. वास्तविक दोस्तांचें हिंदुस्थानांतील हें देणें भागाविण्याकरितां जरूर लागणारें या देशांतील चलन मिळाविण्याचें काम दोस्त राष्ट्रांचें होतें. पण आपलें सरकार ब्रिटिश सरकारचें अंकित असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या प्रजेचें हित न पाहतां, इंग्लंडची सोय करणारी व्यवस्था अंमलांत आणली. हिंदुस्थान सरकारला जो खर्च करावा लागला त्याचे पैसे त्यांनीं हिंदुस्थानांत न घेतां लंडनमध्ये घेतले. ब्रिटिश सरकारनें आपल्या मर्जीस येईल तितक्या नोटा नव्हे, पण विनतारणी असे आपले कर्जरोखे (ट्रेझरी बिलें) छापून ते हिंदुस्थान सरकारला देऊन त्यांच्या देण्याची भरपाई केली. हिंदुस्थान सरकारनें ते कर्जरोखे रिझर्व बँकेला दिले व त्या बँकेनें कायद्यांतील वर उल्लेख केलेल्या तरतूदीच्या आधारावर १८^३/_४ पेन्साला एक रुपया या ठराविक दरानें येथें नोटा काढल्या व त्या हिंदुस्थान सरकारला दिल्या. अशा रीतीनें व्यवहार जरी पुरा झाला असला तरी त्याचा खरा अर्थ काय झाला ! एवढाच कीं, येथील सरकारनें आपल्या कागदी चलनाची भयंकर वाढ करून ब्रिटिश सरकारला तितकी रक्कम कर्जाऊ दिली. अशा रीतीनें या

बापुसाहेब गुप्ते

व्यवस्थेमुळे हिंदुस्थानला चलनवृद्धीचे हाल मोठ्या प्रमाणांत काढावे लागले व इंग्लंडांत मात्र त्यांना आळा बसला. बरं, तारणाच्या दृष्टीने विचार केला तरी हिंदुस्थानला काय भरीव तारण मिळालं ? इंग्लंडचं चलन सोन्यावर आधारलेलं असतं तर पर्यायाने आमच्या नोटांनाहि सोन्याचें तारण आहे असें म्हणतां आलें असतें. पण तें तसें नसून तें इंग्लंडच्या पतीवर अवलंबून आहे. आज विजयामुळे ती पत थोडी सुधारली असली तरी तारण भरीव झालें आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण इंग्लंडच्या पतीचा डोलारा यापुढील किती तरी अनिश्चित घडामोडींवर अवलंबून आहे. शिवाय वरील १०२९ कोटींचें स्टर्लिंग देणें केव्हां व किती द्यावयाचें हें इंग्लंडच्या मर्जीवरच आहे ! आज इंग्लंड स्टर्लिंगवाहेरील व्यापाराकरितां त्याचा उपयोग करून देत नाहीं. सबब तूर्त तरी ती “ गोठलेली ” जिंदगीच आहे. वास्तविक आपण महागाई-टंचाईचे हाल सोसून हिंदुस्थाननें इंग्लंडला माल पुरविला हे हिंदुस्थानचे उपकार तर आहेतच; पण शिवाय जीमध्यें इंग्लंडच्या पडत्या काळांत त्याच्या केवळ वचनाचें तारण शहाजोग म्हणून मान्य करावें लागत होतें अशी चलनवृद्धीची योजना पत्करून इंग्लंडवर आणखी उपकार केलेले आहेत. पण इंग्लंडमधील कांहीं जबाबदार मंडळींत सुद्धा हे उपकार कबूल करण्याचा संभावीतपणा नाहीं. हिंदुस्थाननें माल पुरविण्यांत भारी किंमती लावून नफेबाजी केली अशी मानभावीपणाची व मतलबी हाकाटी उठवून पार्लमेंटकडून एक चौकशी कमिटी नेमून घेण्यांत आली. या कमिटीनें वरील आरोप शाबीत धरला नाहीं हें योग्यच झालें. परंतु कमिटीनें साळसूदपणें असा अभिप्राय नमूद केला आहे कीं, हिंदुस्थाननें इंग्लंडकरतां केलेल्या खर्चामुळे त्या देशांत चलनवृद्धीला मोठी मदत झाली असें दिसत नाहीं ! असो. तारण का विनतारण, हिंदुस्थानांत प्रचंड प्रमाणावर चलनवृद्धि झाली व ती कांहीं प्रमाणांत अद्यापि चालू आहे. मग महागाई नाहींशी कशी होणार ?

हिंदुस्थानांत चलनवृद्धीमुळे किंमती वाढल्या नसून वस्तूंच्या तुटवड्या-मुळे वाढल्या, असें हिंदुस्थानांतीलहि कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे;

अन्नधान्यप्रश्न

पण बहुतेक अर्थशास्त्रज्ञांना तें मान्य नाही. पुरवठ्यांत तूट हें एक महागाईचें कारण झालें; नाही असें नाही. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें पुरवठ्यांत तूट, मागणींत वाढ, चलनवृद्धि, सरकारवरील अविश्वास, नफेबाजी इत्यादि कारणांचा एकत्रित परिणाम होऊन किंमती बेसुमार वाढल्या.

सरकारी उपाययोजना व तिच्यांतील दोष.

सरकारी योजनेंतील एकंदर दोषांचें सारांशरूपानें वर्णन वर कारण नं. १ ची मीमांसा करतांना दिलेलेंच आहे. परंतु सरकारनें योजलेल्या कांहीं प्रमुख उपायांची छाननी अधिक तपशीलवार रीतीनें करणें आवश्यक आहे. तत्पूर्वी त्या उपायांची माहिती व इतिहास ठाऊक असणें हेंहि इष्ट आहे; परंतु सरकारी उपाययोजना व धोरण इतक्या नागमोडी वळणानें व इतक्या चुका करीत करीत बनत आलें आहे व सरकारी हुकमांचें इतकें दाट जंगल झालें आहे की त्यांचा संक्षिप्त इतिहास देण्यानें सुद्धा आधींच वाढलेल्या या छोटेखानी पुस्तकाच्या मर्यादेचें अतिक्रमण होणार आहे. सबब या बाबतींतील ठळक घडामोडींचा नुसता नामनिर्देश करून नंतर प्रमुख दोषांचा थोडक्यांत विचार केला आहे.

ता. २५-५-४० रोजी सरकारनें धान्यनियंत्रणाबाबतचा पाहिला हुकूम काढला. त्या हुकुमानें मध्यवर्ती सरकारनें प्रांतिक सरकारांना धान्यांच्या किंमतींचें नियंत्रण करण्याचा अधिकार दिला. त्यानंतरच्या आतांपर्यंतच्या काळांत सरकारनें अनेक भावनियंत्रण-परिषदा व अन्न-परिषदा भरविल्या व कित्येक नवीं खाती निर्माण केली, शेंकडों नवनि अधिकारी व सहागार समित्या नेमल्या, अधिक धान्य पिकविण्याची मोहिम सुरू केली, सरकारी दुकानें काढलीं, रेशनिंग सुरू केलें, अन्नधान्यसंपादनाच्या योजना अंमलांत आणल्या, खुला व्यापार करून पाहिला, सांठेबाजी, नफेबाजी, धान्यांची वहातुक, घाऊक व किरकोळ व्यापार, तांदूळ किती सडावयाचे इत्यादि बाबतींत अनेक नियंत्रणें जारी केलीं, रद्द केलीं, परत बसविलीं, वगैरे विविध प्रकारचे उपाय केले. शेवटी १९४३ मध्ये आपले तुटपुंजे व तुटक उपाय निष्फळ झाल्याची जाणीव झाल्यामुळे, मुंबई, मद्रास, मलबार, त्रावणकोर वगैरे ठिकाणी

आटोक्याबाहेर जाणारी परिस्थिति पाहून व विशेषतः बंगाल्यांतील भूकबळींच्या भेसूर चित्रांची वर्णने वाचल्यामुळे देशांत व परदेशांत उठलेल्या प्रक्षोभानें गडबडून जाऊन सरकारनें संबंध देशाची अशी व्यापक योजना निश्चित करण्याकरितां प्रो. ग्रेगरी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिति जुलै महिन्यांत नेमली. त्यानंतर त्या समितीच्या मार्गदर्शना-प्रमाणें बऱ्याच पद्धतशीर रीतीनें अंमलबजावणी सुरू झाली. आक्टोबर १९४३ च्या अन्नपरिषदेत अन्नमंत्री सर ज्वालाप्रसाद श्रिवास्तव यांनी मध्यवर्ति सरकार जरूर पडल्यास प्रांतावरील नियंत्रणाची व देखरेखीची सर्व सत्ता बजावील असें खडखडीतपणें बजावले; व विशेषतः त्यानंतर लवकरच वेव्हेलसारखे लष्करी तडफेचे व्हाइसरॉय येऊन त्यांनी प्रथम बंगाल व नंतर इतर प्रांतांतील अन्नपरिस्थितीत जातीनें लक्ष घालून खंबीर धोरणास सुरुवात केली. त्यामुळे परिस्थिति आटोक्यांत येऊन तेव्हांपासून एकंदर बरीच सुधारणा झाली आहे. असें झालें असलें तरी एकंदर उपाययोजना अद्यापीहि पुष्कळ सदोष आहे.

भावानियंत्रण : रेशनिंग येईपर्यंत व त्यानंतर रेशनिंगबाहेरील वस्तूंचें भावानियंत्रण सर्वस्वी निष्कळ ठरलें. किंमतीवर नियंत्रण आलें कीं, भूर्मातून उत्पन्न झालेलें धान्य भुयारांत जाई. भावानियंत्रण म्हणजे खुला बाजार बंद व काळा बाजार सुरू असें समीकरण ठरूनच गेलें आहे. व्यापक असें नियंत्रण एकदम सुरू न करतां तुटक हप्त्यानें तें लागू करण्यांत आलें हा दोष तर होताच; पण भावानियंत्रणाच्या पहिल्याच प्रयोगाच्या वेळीं चुकीचें धोरण अवलंबून सरकारनें पुढील अपयशाचा पायाच घालून ठेविला. ता. ५-१२-४१ रोजी सरकारनें गव्हाचा घाऊक भाव मणाला रु. ४-६-० ठरवून दिला व गव्हाची सर्वत्र हाकाटी झाली. तीन महिन्यांच्या आंत सरकारनें तो भाव मणाला १० आण्यांनीं वाढवून दिला. सुरुवातीसच योग्य भाव ठरवावयास पाहिजे होता. त्यावेळीं दाखविलेला फाजील कडकपणा अंगावर आला. अशा तऱ्हेनें या पहिल्या प्रयोगाच्या वेळींच लोकांच्यामध्ये सरकारच्या कार्यक्षमतेबद्दल अविश्वास, व्यापाऱ्यां-मध्ये त्यांच्या भाव ठरविण्याच्या धोरणाबद्दल अविश्वास व जरा ताणून धरलें म्हणजे भाव वाढवून मिळतात या आशा निर्माण झाल्या व

त्यांचे दूरगामी परिणाम झाले. वाढत्या किंमतीचें आमिष डोळ्यांपुढें असणें हें माल बाजारांत येण्याच्या दृष्टीनें उघडच अनिष्ट असतें.

निरनिराळ्या तऱ्हेच्या नियंत्रणाच्या हुकुमांची इतकी बजबजपुरी झाली आहे की, खुद्द सरकारी अधिकाऱ्यांना सुद्धा कोणते हुकूम जारी आहेत व कोणते रद्द झाले आहेत याची दखल नसते. याबाबतचें एक मासलेवाईक उदाहरण नमूद करण्यासारखें आहे : सोलापूर जिल्ह्यांतील एका शेतकऱ्यावर साठ्यासंबंधी हुकुमाचा भंग केल्याबद्दल खटला भरण्यांत आला व त्याला ६ महिन्यांची सजा झाली. १॥ महिना तुरुंगांत काढल्यानंतर त्याचें अपील सुनावणीस निघालें व त्यावेळीं असें दिसून आलें की, ज्या हुकुमाच्या भंगाबद्दल त्याला शिक्षा झाली, तो मुळी रद्दच झाला होता ! अर्थात् तो निर्दोषी सुटला; परंतु १॥ महिना फुकट तुरुंगांत रखडावें लागलें. इतके भाराभर हुकूम बाहेर निघत असतां व खेड्यांतील जनतेपर्यंत त्यांचा संबंध असतां त्यांना ते नीट कळतील अशीहि काळजी घेण्यांत येत नाही. परंतु त्यांच्यावर खटले मात्र भाराभर भरले जातात. अपुऱ्या प्रसिद्धीमुळे किंवा निहंतुकपणें घडलेल्या किरकोळ गुन्ह्यांकरतां भरलेल्या खटल्याबद्दल हायकोर्टानें व 'टाइम्स ऑफ इंडिया' सारख्या सरकार-अनुकूल वर्तमानपत्रांनीं सरकारवर अनेक वेळां कोरडे ओढले आहेत. पण अधिकाऱ्यांकडून एकंदर नियंत्रणाच्या केल्या जाणाऱ्या आक्षेपाई अंमलबजावणींत फारशी सुधारणा दिसत नाही. निर्वधभंगाबद्दल दंड झालेल्या एखाद्या दुकानदाराचा लायसेन्स चालूं राहतो, तर अशा आरोपांतून कोर्टानें दोषमुक्त केलेल्याचा रद्द होतो अशा प्रकारची उदाहरणें आढळतात. वर लिहिल्याप्रमाणें अज्ञानी शेतकऱ्यांवर खटले होतात, पण लांचलुचपतीनें संरक्षित अशी नफेबाजी करणारे निर्लेज्जपणें आणि निर्धोकपणें आपले उद्योग चालवीतच असतात. सरकारनें आपल्याकडून नफेबाजी, लांचलुचपत वगैरे अनिष्ट प्रकार हुडकून काढण्याची जादा तरतूद केली आहे. पण अधिकाऱ्यांनीं आपल्या वर्तनानें जनतेमध्ये एवढा अविश्वास उत्पन्न केला आहे की, वरील तरतूदीचा उपयोग करून घेण्यास कोणी धजावत नाही. पोलिस खात्याचे व

बापुसाहेब गुप्ते

जनतेचे नेहर्मीचेच संबंध कसे आहेत ते प्रसिद्धच आहे. त्यांत ऑगस्ट चळवळीविरुद्ध केलेल्या दडपशाहीच्या काळांत खालील अधिकाऱ्यांना जी स्वैर सत्ता मिळाली तिच्या परिणामांची भर पडल्यानंतर पोलिसच्या वाऱ्यालाहि कोणी उभें राहीनासें झालें तर आश्चर्य काय ? आपल्या तक्रारीमुळें आपणच पेंचप्रसंगांत येणार नाही अशी खात्री असल्या- शिवाय कोण या मानगडींत पडणार ? आणि वर लोकपक्षीय सरकार असल्यांशिवाय जनतेमध्ये तसा विश्वास कसा निर्माण होणार ?

हैदरी कमिशन : महागाई कमी करावयाची तर, चलनवृद्धीला आळा बसला पाहिजे. हिंदुस्थान सरकारनें युद्धप्रयत्नांत आपणाला इतकें गुरफटून घेतलें कीं, हिंदुस्थानवर त्याचा काय परिणाम होतो याबद्दल ते सर्वस्वी बेफिकिर राहिले. बंगालच्या भयानक दृष्ट्यानें मात्र त्यांचे डोळे उघडले. युद्धाची आघाडी जिंकावयाची तर घरची आघाडी सांभाळली पाहिजे, सोन्याचीं अंडी घालणारी हंसी निदान जिवंत ठेविली पाहिजे, याची त्यांना जाणीव झाली; व या जाणिवेंतूनच वेव्हेलांचे प्रयत्न, हैदरी मिशन यांसारख्या गोष्टी जन्माला आल्या. हैदरी मिशनच्या कार्यामुळें लष्करी-पयोगी माल पुरविण्याची जबाबदारी कमी होईल, लोकोपयोगी मालाची आयात वाढेल व त्या मानानें चलनवृद्धीला व तिच्या परिणामांना आळा बसून आपणांवरील ताण जरा सैल होईल. बाहेरील आयातीमुळे येथील उद्योगधंद्यांना धक्का पोहोचूं नये अशी लोकांना सहाजिकच काळजी; पण जाहीर झालेल्या माहितीवरून व आजची विशिष्ट परिस्थिति लक्षांत घेतां तशी काळजी करण्याचें तूर्त तरी कारण दिसत नाही. भीति आहे ती एवढीच कीं, हैदरी योजनेप्रमाणें प्रत्यक्ष माल पदरांत पडतो कीं नाही.

अधिक धान्य पिकवा : अधिक धान्य पिकविण्याच्या मोहिमेंत प्रत्यक्ष फलनिष्पत्तीपेक्षां गाजावाजा व आकड्यांचें गौडबंगालच जास्त दिसतें. सरकार जाणूनबुजून हातचलाखी करतें आहे किंवा काय असा संशय येतो. पैदाशीची किंवा क्षेत्राची किती वाढ झाली हें दाखविण्याकरितां सरकार लढाईच्या पूर्वीच्या आंकड्याशी तुलना करतें. वास्तविक अधिक धान्य पिकविण्याच्या मोहिमेला जपान युद्धांत पडल्यानंतर सुरुवात झाली, सबब त्या वेळच्या

अन्नधान्यप्रश्न

आंकड्याशी तुलना केली पाहिजे. सरकारने दिल्लीच्या असेंब्लीत असे जाहीर केले की, सरकारने आपल्या प्रयत्नांनी ब्रह्मदेशच्या तांदुळाची तूट (२० लाख टन) भरून काढली इतकेंच नव्हे तर आणखी २० लाख टन उत्पादन वाढविले; म्हणजे पूर्वीच्या २ कोटी ६० लक्ष टनाचे जागी हल्ली पैदास ३ कोटी झाली. सभासदांनी साहजिकच विचारले की, “अहो, मग लोकांना पूर्वीइतका तांदूळ खावयास का देत नाही?” श्री. अब्दूल कयूम यांनी दाखवून दिले की, १९३०-३१ सालीहि ३ कोटी उत्पादन होते. सरकारच्या या आंकडेबाजीवरून एका चुटक्याच्या खरेपणाचा अनुभव येतो. असे म्हणतात की, एखादा दारुडा दिव्याच्या खांब्याचा जसा उपयोग करतो तसाच राजकारणी आंकड्यांचा करतो. म्हणजे शिंगून रस्त्यातून जातांना दारुडा दिव्याच्या खांब्यापाशी थंबकतो तो उजेडाकरिता नव्हे; तर आपला जाणारा तोल संभाळण्याकरिता. त्याप्रमाणे मुत्सद्दी आपल्यापुढे असलेल्या प्रश्नावर प्रकाश पाडण्याकरिता आंकड्यांचा उपयोग करीत नसून आपली लंगडी बाजू सांवरून धरण्याकरिता करतो ! असो. तांदुळाशिवाय इतर अन्नधान्यांत १५ लाख टनांची वाढ होऊन एकंदर अन्नधान्याचे उत्पादन ६ कोटी १० लक्ष टन झाले असे सरकारचे म्हणणे. परंतु यातून नासधुशीचे शेंकडा ५ टक्के कमी केले म्हणजे अंदाजे ५ कोटी ८० लाख टन राहतात. हे उत्पादनाचे आंकडे खरे असले तरी ते उत्पादन टिकले पाहिजे. तांदुळाचा अगदी ताजा सरकारी अंदाज ३० लक्षांनी कमी म्हणजे २ कोटी ७० लाखांचा आहे. मुंबई प्रांतांत सक्तीच्या कायद्यामुळे अन्नधान्याखालील जमिनचिंचे क्षेत्र १२॥ लाख एकरांनी वाढले असे सांगण्यांत येते; परंतु खरीप पीक नेहमीपेक्षा कमी भरले असावे असाच सरकारी अंदाज. सरकार आधी गहाळ राहिले व आतां मात्र धांदलटपणाने असे वागत आहे की त्यामुळे एकंदरीत पैदास कमचि व्हावयास लागेल. या प्रांतांत धान्यसंपादनाची योजना एकदम इतक्या जोराने सुरू करण्यांत आली की, बऱ्याच ठिकाणी बियाणाकरिता शेतकऱ्याने निवडून ठेवलेले धान्यहि त्याच्याकडून काढून घेण्यांत येऊन ते सामान्य गळ्यांत सामील करण्यांत

बापुसाहेब गुप्ते

आलें. आतां मागाहून त्याला कमी प्रतीचें बियाणें देण्यांत येत आहे व तेंहि वेळेवर मिळत नाहीं. याचा परिणाम उत्पादनावर झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. पुष्कळ ठिकाणी बीवड म्हणून भुईमूग, तंबाखू वगैरे पिकें व अन्नधान्य आलटून पालटून करावी लागतात. परंतु हें लक्षांत न घेतां अन्नधान्य लागोपाठ पेरण्याची सक्ति केल्यामुळेंहि उत्पादनावर परिणाम होणार आहे. शिवाय सरकारनें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, असंतुष्ट व उद्धिग्न अशा शेतकऱ्यावर नुसता सक्तीचा दंडुका उगारून पैदाशींत फारशी सुधारणा दिसणार नाहीं. भरपूर सवलती व भरीव मदत यांनींच त्याला खरें उत्तेजन मिळेल. एकरा १०००—१२०० रुपये उत्पन्न होणाऱ्या पिकां-
एवजी शेतकऱ्याला एकरा २००—३०० रुपये मिळणारें पीक पेरावयाची सक्ति करावयाची व अशा रीतीनें होणाऱ्या नुकसानीबद्दल त्याला भरपाई काय द्यावयाची तर म्हणे सान्यांत अगर पाणीपट्टींत सूट म्हणजे ५—५० रुपयांची सवलत. नाहींतर इंग्लंडचें उदाहरण पहा. तेथें शेतकऱ्याचें नुकसान होऊं नये पण गिन्हाइकाला तर आवश्यक वस्तू स्वस्त मिळा-
व्यात म्हणून तेथील सरकार सढळ हातानें देणग्या (subsidies) देऊन तोटा आपण सोसतें. अशा देणग्याकरिता तेथें सरकार दरसाल २८० कोटी रुपयेपर्यंत खर्च करीत आलें आहे. गरजेच्या दृष्टीनें माणशी रोजी १ पौंडाप्रमाणें हिशोब केल्यास रत्नागिरी व उपनगर जिल्हे खेरीज करून महाराष्ट्रांत तें प्रमाण पदरांत पडण्यास वास्तविक कोठेंच अडचण पडूं नये पण सर्व कारभार व्यवस्थेंत राहिल तरच तें होईल. संबंध देशाच्या दृष्टीनें लष्करी मागणी वगैरे बाबी विचारांत घेऊन अंदाजी गरज जवळ जवळ ६ कोटी टनापर्यंत जाईल. वर दर्शविल्याप्रमाणें उत्पादनाचा आंकडा ५ कोटी ८० लाखांपर्यंत पोहोंचतो. उत्पादनांत पटकन वाढ करणारा असा उपाय म्हणजे रासायनिक खताचा उपयोग करणें. पण ते आज दुर्मिळ. हिंदुस्थान सरकार आतां देशांत अशा खतांचा कारखाना काढण्याच्या उद्योगाला लागलें आहे. परंतु तहान लागल्यावर विहीर खणावयास लागण्यासारखेंच तें आहे. अशा स्थितीत तूर्त तरी आपली तूट भरून काढण्यास आयातविरच अवलंबून राहणें भाग आहे. पण त्यांतहि आपण ब्रिटिश सरकारच्या मर्जीवर अवलंबून.

ब्रेगरी कमिटीने शिफारस केलेली १५ लाखांची आयात ११ लाखांवरच भागाविण्यांत आली व तीहि ठरलेल्या वेळापेक्षा ३ महिने जास्त घेऊन. बंधमुक्त युरोपकरितां ९० कोटी टन धान्य पुरविणाऱ्या इंग्लंडला फक्त १५ लाख हिंदुस्थानांत पाठवितां येऊं नये इतकी जहाजांची अडचण आहे काय ? आतां दरमहा १ लाख टन प्रमाणें ६ लाख टन गहू आणण्यांत येणार आहे यावरच समाधान मानून व पुढील वर्षी रंगूनचा तांदूळ येईल या आशेकडे डोळे लावून बसलें पाहिजे.

धान्यसंपादन : देशांतील उत्पादनांतून योग्य प्रमाणांत धान्य बाजारांत आलें पाहिजे हेंहि आवश्यक. त्या दृष्टीनें धान्यसंपादनाच्या निरनिराळ्या योजना प्रांतांनीं अवलंबिल्या आहेत. येथें फक्त मुंबई प्रांतांतील योजनेचाच विचार करूं. तुटीच्या प्रांताला योग्य अशा सक्तीच्या धान्यखरेदीच्या पद्धतीकडे आपलें सरकार आतां वळलें आहे. पण उशिरां व अर्धवट योजनांचा प्रयोग करून पाहिल्यानंतर, त्याचा परिणाम असा झाला की, दरम्यान काळा बाजार चांगलाच पोसला गेला व त्याला आळा घालणें कठीण झालें. सध्यांची योजना 'लेव्ही योजना' म्हणून प्रसिद्ध आहे. भातभागाला यंदा ही सक्तीची लेव्हीची पद्धत लागू केली नव्हती; पण हें केवळ कागदावरच, कारण कुलाबा व कदाचित् ठाणें खेरीजकरून इतर भातभागांत लेव्हीपेक्षाहि जास्त कडक वसुली त्यावेळीं जोरानें ओरड होईतीपर्यंत झाली. लेव्ही योजनेंतील मुख्य दोष म्हणजे ठिकठिकाणच्या जमिनीच्या मगदुराप्रमाणें पैदाशीचे अंदाज बांधून त्याच्या आधारावर लेव्ही मागणीची जी कोष्टके तयार केली होती त्यांत कांहीं तरी चूक असावी. साधारणतः पांच माणसांच्या कुटुंबाला वर्षाला खाणें, बियाणें इत्यादीकरतां म्हणून २७॥ मण एकदल धान्य लागतें असा सरकारनें अंदाज केला; व कमीत कमी तेवढें धान्य ठेवून वर जें शिल्लक राहिल त्यांतील भाग, जसजसें क्षेत्र वाढेल तसतसें वाढत्या दरानें ध्यावयाचा अशी सरकारी योजना व त्याप्रमाणें कोष्टकें तयार केलीं. पण फार ठिकाणीं प्रत्यक्ष अनुभव असा आला की त्या कोष्टकाप्रमाणें येणारी मागणी वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून होती. म्हणजे ती मागणी पुरे

बापुसाहेब गुप्ते

केल्यावर २७॥ मग शिल्लक राहत नव्हतें. इतकेंच नव्हे, तर कित्येक ठिकाणी ती लेव्ही पुरी करण्याइतकेंहि पीक झालें नव्हतें. अर्थात् शेत-कऱ्यांतर्फे बरीच चळवळ झाली, वरिष्ठ अधिकाऱ्यापर्यंत तक्रारी नेण्यांत आल्या, वर्तमानपत्रांत पत्रापत्रीहि झाली. सरकारनें प्रत्यक्षरीत्या कोष्टकांत चूक आहे हें कबूल केलें नाहीं; परंतु नंतर अधिक चौकशी करून प्रांतांतील जवळ जवळ सर्व भागांत लेव्ही मागणींत २५ ते ३०० टक्के सूट दिली. या अनुभवामुळे पुढील वर्षी सरकार कोष्टकांतच कांहीं फरक करतें किंवा काय तें पहावें. पण कांहीं झालें तरी आपणच किमान म्हणून ठराविलेलें २७॥ मग धान्य शेतकऱ्याजवळ राहतें अशी खबरदारी सरकारनें घेतलीच पाहिजे. सरकारचे एक तज्ञ सल्लागार मि. सॉमरसेट बटलर यांनीं असें म्हटलें आहे की ज्या वेळीं सरकार सर्व धान्यव्यवस्था आपल्याकडे घेतें त्या वेळीं शेतकरी व त्याच्या कुटुंबांतील माणसें यांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेविले आहेत अशी त्याची खात्री पटविली पाहिजे. लेव्ही योजनेंतील दुसरा मोठा दोष म्हणजे पांचापेक्षां जास्त माणसें कुटुंबांत असल्यास त्या प्रमाणांत जास्त धान्य ठेवण्याची परवानगी नाहीं. अशा कारणाने ज्यांचें धान्य लवकर संपेल त्यांना नंतर रेशनचे दाखले मिळवून त्या आधारे सरकारी दुकानांतून धान्य विकत घेतां येईल असें सरकारचें म्हणणें; पण ही व्यवस्था शेतकऱ्याच्या दृष्टीनें अन्यायाची आहे. यांत आधीं घेण्याचा, नंतर देण्याचा व दरम्यानच्या काळांत सांठविण्याचा खटाटोप व खर्च विनाकारण वाढतो व खर्च घेणाऱ्या शेतकऱ्यावर पडतो. शिवाय, धान्य संपलें तरी रेशनदाखले लवकर मिळत नाहींत; व धान्य ठेवण्याची सरकारी व्यवस्था चांगली नसल्यामुळे शेतकऱ्याच्या पदरांत पडेतोंपर्यंत बरेच वेळां धान्य खराब झालेलें असतें. कांहीं ठिकाणीं सरकारी कोठारांतून सडका माल काढून टाकण्यापर्यंत पाळी आलेली आहे. सरकार आपल्या योजनेचें असें समर्थन करतें की, खालच्या अधिकाऱ्यांच्या लांचलुचपत व वाशिलेबाजीला वाव राहूं नये म्हणून ठरीव कोष्टकाची पद्धत सुरू केली. जर कुटुंबांतील माणसांच्या संख्येप्रमाणें लेव्ही मागणी

कमीजास्त करावयाची तर ही ठरीव पद्धत नाहीशी होते व लांचलुचपत, वशिलेबाजी यांना वाव मिळतो. यावर उत्तर असे की, लांचलुचपत करावयाचीच असेल तर पुढे रेशनदाखले देण्याच्या वेळी तरी तिला वाव मिळणारच; तो टक्कं शकणार नाही. शिवाय आतां घासलेट व साखर याकरितां कुटुंबांतील माणसांची मोजदाद झालेलीच आहे. सबब ठरीव कोष्टकांची पद्धत व माणसांच्या संख्येप्रमाणें मागणी कमीजास्त करणें या दोहोंची सांगड घालतां येईल. क्षेत्राप्रमाणें प्रथम कोष्टकावरून मागणी काढावी. (अर्थात् कोष्टकें मात्र सुधारलीं पाहिजेत.) व नंतर कुटुंबांतील माणसें ५ पेक्षां कमीजास्त असतील तेवढ्यापुरता त्या आंकड्यांत बदल करून त्याप्रमाणें मागणी करावी. शेतकऱ्याची स्वतःची गरज भागून त्याजवळ जे खरें 'surplus' उरेल तें सर्व घेण्याची मद्रास प्रांतांतील मलबार जिल्ह्यांत पद्धत आहे. वास्तविक अशी योजनाच इष्ट आहे. कारण तामुळें काळ्या बाजाराच्या पुरवठ्याचे झरे बुजविले जातात. लेव्ही मागणीत सूट देण्यांत व योजनेंतलि दुय्यम दर्जाचीं गाऱ्हाणीं दूर करण्यांत वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचें धोरण एकंदरीत समजसपणाचें व सहानुभूतीचें राहिलें हें नमूद केलें पाहिजे. परंतु या सर्व गोष्टी त्यांनीं उशिरां केल्या व त्यामुळें त्यांचें सर्व फळ शेतकऱ्यांच्या पदरांत पडलें नाहीं. शिवाय वरील धोरण सहानुभूतीचें असलें तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत मामलेदारापासून खालील अधिकाऱ्यांचें वर्तन बरेंच आक्षेपार्ह आढळलें. भातमागांतील वसुलचा वर उल्लेख केलाच आहे. पण इतरत्रहि कित्येक ठिकाणीं शेतकऱ्यांच्या घरांत त्यांच्या गैरहजेरीतहि शिरून बीं-बियाणासुद्धां सर्व माल नेणें, बेकायदेशीर जप्तीं करणें वगैरे प्रकार झाले. लांचलुचपत-मागणीच्या तक्रारीहि बऱ्याच ऐकूं येत होत्या. सरकारनें आपल्या खालच्या अधिकाऱ्यांच्या वर्तनावर करडी नजर ठेवावयास पाहिजे होती. तुरुंगांतून नुकत्याच सुटून आलेल्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांनीं सर्वसामान्य लेव्ही योजनेबाबत पुष्कळच उपयुक्त कार्य केलें; पण ठिकाठिकाणच्या व्यक्तिविषयक अन्यायांना आळा घालण्याच्या कामी किंवा व्यक्तिगत गाऱ्हाण्यांची दाद लावण्याच्या कामीं आपली संघटना अपुरी पडली.

वापुसाहेव गुप्ते

नाही तरी त्या वेळच्या सर्वस्वी प्रतिकूल कालांत हें काम कठीणच होतें यांत शंका नाही.

आतां शेवटीं धान्यवांटपाबद्दल. रेशनिंगचा प्रारंभ व प्रसार करण्यांत आपल्या प्रांतानें आघाडी मारलेली आहे. आज प्रांतांत १०० शहरांत रेशनिंग आहे व बाकी राहिलेल्या ग्रामीण भागाकरितां ४००० दुकानें आहेत. रेशनिंगबद्दलच्या बऱ्याच तक्रारी वर जागजागीं नमूद झाल्याच आहेत. त्यांचा पुनरुच्चार करण्याचें कारण नाही. रोज १ पौंड एकदल धान्य हें रेशन अपुरें आहे. त्यानें फक्त १६०० कॅलरी भरतात. बाकी राहिलेल्या १२०० कॅलरींची भरती करण्यास दूध, भाजीपाला वगैरे इतर मार्ग सध्यां बहुजनसमाजाला जवळ जवळ बंदच झाले आहेत. शारीरिक कष्ट करणाऱ्या मजूर व शेतकऱ्यांना तर हें रेशन विशेषच अपुरें आहे. निदान त्यांच्यापुढें तरी जादा रेशन (मुंबई-प्रमाणें) मिळालें पाहिजे. तांदुळाचें रेशन पांढरपेशांना फार कमी पडतें, आणि ज्वारी—बाजरीचें खालच्या वर्गींना कमी पडतें. तांदूळ, गहू यांसारखी महाग धान्ये त्यांना परवडत नाहीत व ज्वारीबाजरी पुरीशी दिली जात नाहीत; अशा रीतीनें त्यांची उपासमार होते. त्यापेक्षां म्हैसूरमध्ये रेशनचे दोन प्रकार केले आहेत ते अधिक सोईस्कर. तेथील योजनेप्रमाणें ज्यांना तांदूळ जास्त पाहिजे त्यांना एकंदर धान्य कमी मिळतें व ज्यांना तांदूळ कमी चालतो त्यांना बाकीचें धान्य जास्त प्रमाणांत मिळतें. यामुळें दोन्ही वर्गांची सोय होते. संबंध रेशन ज्वारी—बाजरीत घेण्याची परवानगी देऊन निदान गरीब लोकांची सोय केली पाहिजे. इतर दृष्टीनें आपला प्रांत पुढारलेला असला तरी किरकोळ विक्रीच्या सहकारी दुकानांच्या बाबतींत मद्रासचा पाहिला नंबर आहे. नफेबाजी व लांचलुचपत यांना आळा घालण्याच्या दृष्टीनें सहकारी दुकानांना उत्तेजन (अर्थात् विवेचकपणें) द्यावयास पाहिजे होतें. परंतु याच कारणाकरतां किंवा काय न कळे पण अधिकाऱ्यांचा त्यांच्याबद्दल दुजा भाव दिसतो. त्यांना माल नीट मिळत नाही वगैरे फार तक्रारी ऐकूं येतात. मद्रासचा पाहिला नंबर असला तरी जवळजवळ तेवढ्याच

अन्नधान्यप्रश्न

लोकसंख्येच्या इंग्लंडशी तुलना केली म्हणजे आपण किती मागासेलेल आहो याची कल्पना येते.

तुलनात्मक आंकडे खाली दिले आहेत.

लोकसंख्या	सोसायट्या	सभासद	वार्षिक उलाढाल
मुंबई २,०८,५८,०००.	१०६	२८,८५८.	१,४०,७७४ रु.
मद्रास ४,९३,४२०००.	११९१	३,४३,०००.	८,३२,३६००० रु.
इंग्लंड ४,८०,००,०००.	१०५८	९०,००,०००	३२ कोटी पाँड

(वरील आंकड्यांपैकी फक्त मद्रासचे १९४३-४४ आहेत. बाकीचे १९४२-४३ चे आहेत.)

खेडेगांवांतील धान्य खरेदीच्या व विक्रीच्या सरकारी दरांत ५ टक्क्यां-
पेक्षा जास्त फरक असणार नाही असे जाहीर झाले; परंतु प्रत्यक्ष
अनुभवांत विक्रीचा दर ५० टक्के जास्त आढळतो. यामुळे लोकांना
सरकार नफेवाजी करत असा संशय येतो. विक्रीचे दर ताबडतोब कमी
होणे सर्व दृष्टींनी जरूर आहे.

रेशनिंगमुळे शहरांतील धान्यवांटपाची परिस्थिति सुधारलेली आहे. परंतु
खेडेगांवांतील लोकांवर मात्र त्या बाबतीत अन्याय होण्याचा नवा
धोका डोकावू पाहात आहे; व तो म्हणजे वर उल्लेख केलेले शेतकऱ्या-
जवळ त्याच्या गरजेपुरते धान्य न ठेवितां सर्वच्या सर्व उत्पादन, संपा-
दन करण्याचे धोरण या धोरणामुळे कित्येक ठिकाणी लोकांचा पोशिंदा
असा शेतकरी स्वतः अन्नाला मोताद झाला आहे व त्यामुळे त्याच्यांत
असंतोष व सरकारबद्दल अविश्वास वाढत आहे. हिंदुस्थानांतील शेतकरी
वर्ग हा “ कन्झ्यूमर ” वर्गाचा फार मोठा भाग आहे हें सरकारने
लक्षांत ठेविले पाहिजे. या दृष्टीने धान्यवांटपाच्या ज्या योजनेत बहुसंख्य
लोकांवर अन्याय होतो ती इतरत्र कितीही कार्यक्षम असली तरी ती
अयशस्वी व म्हणून त्याज्यच समजली पाहिजे.

उपसंहार.

अन्नधान्य परिस्थितीचे आतांपर्यंत जे समालोचन केले आहे त्यावरून
एक गोष्ट वाचकांच्या ध्यानांत आली असेल की, सध्यांच्या विकट परि-

बापुसाहेब गुप्ते

स्थितीचें एक प्रमुख व प्रबल कारण सरकारवरील अविश्वास हें आहे. आणि यामुळेच आपल्या जिह्वाळ्याची, मध्यवर्ति व प्रांतिक सरकारें आधिकारावर यावीत अशी हालअपेष्टांनीं गांजलेल्या जनतेमध्ये सार्वत्रिक आतुरता दिसून येते आणि तशीं सरकारें खरोखरी स्थापन झाल्यास परिस्थितीत जो कांहीं एकदम फरक पडेल तो लोकांच्या या विश्वासांमुळेच. सर्व वातावरण एकदम बदलून जाईल. आपला कोणी वाली आधिकारावर नाही म्हणून निमूटपणें जुलूम सोसणाऱ्या जनतेला थेट मंत्र्यापर्यंत धांव घेण्याला मोकळीक होईल; व त्यामुळेच लांचलुचपतवाल्यांना व नफेवाजांना दहशत बसेल. आंखडत्या हातानें बाजारांत माल पाठविणाऱ्या व्यापाऱ्यांची वाढत्या किंमती मिळविण्याची आशा व आपण मिळेल तें पदरांत पाडून न घेतल्यास आपली उपासमार होईल ही लोकांची भीति या नष्ट होतील. अशा रीतीनें साठेवाजी व संग्रहबुद्धि यांना आळा बसून त्या प्रमाणांत महागाई व टंचाई कमी होतील. अशा रीतीनें परिस्थितीत सुधारणा होईल यांत शंका नाही; पण हा इशारा देणें भाग आहे की, भरमसाट अपेक्षा उराशी बाळगणें हें समर्थनीय व परिणामी हितावह होणार नाही. राष्ट्रीय सरकार आलें म्हणजे एकदम पीक कांहीं दुप्पट होत नाही किंवा चलनवृद्धि पटकन कमी होत नाही. शरीरांत वाढलेला मेद जसा हळू हळूच झडावा लागतो, तसेंच चलनवृद्धीचें आहे. लांचलुचपत ही समाजाला लागलेली कीड आहे. ती लवकर मरत नाही. वातावरण झटकन बदलूं शकतें, पण त्या मानानें प्रत्यक्ष परिस्थितीवर परिणाम होत नाही याची जाणीव ठेविली पाहिजे.

हे प्रश्न बिकट पण तात्पुरते आहेत; युद्धाबरोबर ते निघून जातील ही आशा खोटी ठरेल. युद्धोत्तर काळाचे व कायम स्वरूपाचे प्रश्न कमी गंभीर अगर कमी गुंतागुंतीचे नाहीत. युद्ध संपण्यापूर्वी राष्ट्रीय सरकार येवो वा न येवो; युद्धोत्तर कालांत तें निश्चित येईल व त्यापुढें अनेक प्रश्न दत्त म्हणून उभे राहतील. संपूर्ण परिस्थितीचा आढावा घेऊन व्यापक व योजनापूर्ण व्यवस्था करावी लागेल. शेती व आहारशास्त्र

अन्नधान्यप्रश्न

यांची सांगड घालावी लागेल. सध्यांच्या अनुभवाने होरपळून निघाल्या-
मुळे भावी युद्धाच्या अपेक्षेवरच आपली अन्यधान्यव्यवस्था उभारावयाची
किंवा काय ? देशाच्या किंवा प्रांतांच्या स्वयंपूर्णतेच्या नादी कितपत
लागावयाचे ? यांसारखे मूलभूत धोरणाचे प्रश्न सोडवावे लागतील व ते
सोपे नाही. कारण, सुरक्षिततेकडे दुर्लक्ष करणे जसे चूक, तसेच साधन-
संपत्तीचा अपव्यय करणे हेहि चूक; व तशी जरूर नसता, दुसऱ्या पिकाला
उत्तम रीतीने लायक अशा जमिनीत अन्नधान्य पिकविण्याचा अडाहास
करणे हा साधनसंपत्तीचा अपव्ययच होय. लोकसंख्येतील प्रचंड
वाढीचा प्रश्न डोळे वटारून पाहत आहे. गुरांचीहि फाजील वाढ
झालेली आहे. पेरणीखाली असलेल्या दर १०० एकरांना जिथे २५
गुरे असावयास पाहिजेत तिथे ६७ आहेत. ही फाजील वाढ निरूप-
योगी जनावरांची असल्यामुळे शेतीच्या कामाला ती अपुरीच
पडतात. १० एकराला एक बैल जोडी अशी सरासरी पडते.
हिंदुस्थानातील शेतकरी व त्याची जमीन दारिद्र्य बघली आहेत.
शेती, हवामान व पाऊस पाणी यांवर फार अवलंबून आहे. यामुळेच
हिंदुस्थानातील अंदाजपत्रक म्हणजे पावसाबाबतची सट्टेबाजी असे वर्णन
एका फडणीसांनी केले होते. या सर्व परिस्थितीमुळे हिंदुस्थानचे भवितव्य
निराशामय आहे, उपासमार व दारिद्र्य यांचे वरदान हिंदुस्थानाला
कायमचेच लागले आहे असा काहीजण सूर काढतात; पण तो मात्र
बरोबर नाही. आशेला भरपूर जागा व कर्तृवाला भरपूर वाव आहे.
अधिक धान्य पिकविण्याच्या सध्यांच्या मोहिमेत अन्नधान्याखालील
जमिनीचे क्षेत्र एक कोटीपेक्षा जास्त एकरांनी वाढलेले आहे असे
म्हणतात. तरी सुद्धा अद्यापि पेरणीलायक पण पड पडलेली अशी
९-१० कोटी एकर जमीन आहे. सरकारचे एक शेतकी तज्ज्ञ सर
फिरोज खारेघाट यांनी १०-१५ वर्षांत अन्नधान्याचे उत्पादन ५०
टक्क्यांनी वाढावेता येईल असा अभिप्राय दिला आहे. त्यानंतर
अलिकडे दुसरे एक तज्ज्ञ डॉ. बर्न्स यांनी तपशीलवार चौकशी करून
चांगले बी-बियाणे व खते यांचा उपयोग व पिकांवरील कीड, रोग

संपादक :
त्र्यं. र. देवगिरीकर

(सर्व हक्क महाराष्ट्र काँग्रेसप्रकाशन मंडळाचे स्वार्थान.)

प्रकाशक—वि. गं. केतकर, अनाथ विद्यार्थीगृह—प्रकाशन ६२४
सदाशिव, पुणे.

मुद्रक—दामोदर त्र्यंबक जोशी, बी. ए. (टिळक),
चित्रशाला प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणे. २